

Lietuvių kalba ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė tapatybė: XVI–XVII amžių patirtys

DARIUS KUOLYS

Vilniaus universitetas
<https://ror.org/03nadee84>
darius.kuolys@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1141-9558>

ANOTACIJA. Straipsnyje XVI–XVII amžių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje publikuoti lietuviški tekstai, pasitelkus ankstesnių šimtmečių kitakalbės raštijos kontekstą, nagrinėjami politinio sąmoningumo aspektu. Aiškinamasi, kokį lietuviškai kalbančios ir skaitančios bendruomenės santykį su Lietuvos valstybe šie tekstai liudija. Sykiu svarstoma, kokį vaidmenį krašto intelektualai, daugiau ar mažiau sąmoningai kūrę LDK politinę tapatybę, skyrė lietuvių kalbai. Mėginant į šį klausimą atsakyti, aptariamas politinės publicistikos ir istorinio pasakojimo formuotas lietuvių kalbos ir lietuviškai kalbančios tautinės bendruomenės vaizdinys. Tyrinėjamas tiesiogiai su Lietuvos valstybės tikrove susijusių ir ją liudijančių lietuviškų tekstų politinis žodynas, apžvelgiamos šiuose tekstuose išsakomos politinės nuostatos ir idėjos.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: lietuvių kalba; kalbinė tautos samprata; politinė tautos samprata; politinis sąmoningumas; politinė tapatybė; politinis žodynas; istorinis pasakojimas; religinė raštija.

Lietuvių kalba, nors ir netapusi valstybine rašto kalba, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje kartu su lotynų kalba bent iki XVI šimtmečio vidurio buvo reikšmingas lietuvių tautos politinės tapatybės dėmuo, – taip galėtume glaustai

Received: 18/04/2024. **Accepted:** 03/06/2024.

Copyright © 2024 Darius Kuolys. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

nusakyti Artūro Dubonio teiginį, kurį jis grindžia istorinės tikrovės faktais¹. Tokį teiginį, išdėstytą faktų nekomentuodama, Raimonda Ragauskienė priskiria „lituanocentriniam modeliui“, kurį vertina neigiamai². Lietuvių kalbos ir senosios Lietuvos valstybės ryšį gana kategoriškai neigia Alfredas Bumblauskas: „LDK buvo gerai visoms kalboms, išskyrus lietuvių...“³ Ši tezė visuomenei pateikiama kaip savaime suprantamas dalykas – gilesniais praeities tikrovės tyrimais ji neparemiama.

Tad, regis, lietuvių kalbos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės jungtis verta aptarti kiek nuodugniau, kaip tuometinio politinio sąmoningumo reiškinėjus, pasitelkus ne tik lotyniškai, gudiškai, lenkiškai Lietuvoje rašytus tekstus, bet ir pačias lietuviškas knygas. Taip pat dera apžvelgti lietuvių kalbos ir valstybės sąveikos raidą ilgesnėje amžių tėkmėje: tikėtina, kad būtent joje gali labiau išryškėti sąsajos tarp skirtingu laiku kūrusių intelektualų nuostatų, idėjų, laikysenų, atsikleisti sudėtinga vienos iš krašto kalbų ir valstybės santykių visuma. Prasminga būtų grįžti ir prie Jurgio Lebedžio apsvarstytos, parengtos, bet neįgyvendintos akademinės programos, kuria siekta iširti lietuvių kalbos ir raštijos būklę Didžiojoje Kunigaikštystėje paskutiniais jos gyvavimo amžiais. Šia programa ketinta „bent iš dalies pakeisti bei koreguoti tradicinę neigiamą pažiūrą į XVII–XVIII a. lietuvių raštiją Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, išryškinti „teigiamus pradus joje“, „panaikinti juodą dėmę“ Lietuvos kultūros istorijoje⁴. Lebedžio surinkta medžiaga leido jam daryti prielaidą, kad per šiuos šimtmečius „grandis tarp Mikalojaus Daukšos ir XIX a. pradžios (naujo lietuvių literatūros pakilimo) nenutrūko“, kad per visą šį laiką išliko gyva rūpinimosi lietuvių kalba tradicija. Tokią prielaidą Lebedys buvo numatęs pagrįsti visų pirma sutelkęs dėmesį į to meto filologinius darbus ir lietuviškas knygas⁵.

¹ Artūras Dubonis, „Lietuvių kalba Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nuo XIV a. pabaigos iki pirmosios knygos (1547 m.): vartojimo politika ar politinis vartojimas?“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis*, sudarė Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, p. 35–64.

² Raimonda Ragauskienė, „Kalbinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (iki XVI a. vid.): interpretacijos istoriografijoje“, in: *Lituanistica*, 2013, t. 59, Nr. 3 (93), p. 148–151.

³ Alfredas Bumblauskas, Alfonsas Eidintas, Antanas Kulakauskas, Mindaugas Tamošaitis, *Lietuvos istorija kiekvienam*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2018, p. 106.

⁴ Jurgis Lebedys, *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, sudarė Vanda Zaborskaitė, Vilnius: Mokslo, 1976, p. 9, 19.

⁵ *Ibid.*, p. 9, 19–24.

Taigi šiame straipsnyje ir bus mėginama patikrinti Lebedžio keltą prielaidą. Ir tai bus daroma dėmesį kreipiant ne tik į lietuviškas bei lituanistines LDK knygas, bet ir į lietuvių kalbos, sykiu ir lietuviškai kalbančios bendruomenės vaizdinį, kurį kūrė to laiko lotyniškai ir gudiškai rašyta istorinė bei polemikinė literatūra. Tiek lietuviški, tiek kitakalbiai tekstai šiuo atveju rūpės kaip jų autorių kalbinio ir politinio sąmoningumo reiškėjai.

Ankstyvieji LDK tekstai liudija, kad iki Lietuvos krikšto valdovas, jo aplinka viešai tapatinasi su lietuvių tauta ir lietuvių kalba. Išlikę Gedimino laišakai mums atveria Lietuvą kaip tautų pasaulį. „Lietuvių ir rusų karaliumi“ tituluojantis didysis kunigaikštis Gediminas rūpinasi, kad jo valdiniai prūsai, žiemgaliai ir lenkai galėtų išpažinti krikščionybę savo gimtosiomis kalbomis, leidžia tai daryti ir rusams stačiatikiams, tačiau pats viešai pabrėžia priklausomybę lietuvių tautai ir senajai jos religijai. 1324-aisiais į Vilnių atvykusiems popiežiaus legatų pasiuntiniams jis skelbia savo šalyje leidęs, „kad krikščionys garbintų savo Dievą pagal savo paprotį, rusai pagal savo apeigas, lenkai pagal savo paprotį, ir mes garbiname Dievą pagal mūsų apeigas, ir visi turime vieną Dievą“⁶. Taigi Gediminas kalba lietuvių vardu – „mes“. Popiežiaus pasiuntinių pranešimas liudija, kad Vilniuje tuo metu greta valdovo veikia ir „išmintingųjų taryba“, kurioje kartu su kitais patarėjais posėdžiauja ir lietuviškai mokėję pranciškonai bei dominikonai⁷. Taigi „lietuvių ir rusų karalystės“ reikalai Gedimino rūmuose svarstomi lietuvių kalba.

Iki Lietuvos krikšto buvusią valdovo šeimos ištikimybę lietuvių kalbai simboliškai patvirtina vaikams ir vaikaičiams duodami senieji dvikamieniai lietuviški vardai, kurių reikšmės gerai suprastos ir tėvų, ir vaikų: šių vardų Gedimino vaikaičiai Jogaila, Vytautas, Skirgaila, Švitrigaila, Žygimantas neišsižada ir tapę krikščionimis. Ir po krikšto lietuvių kalba dar gana ilgai gyvuoja kaip viena valstybės kalbų: ja, greta imtų vartoti lotynų, gudų, arba rusėnų, kalbų, ir toliau aptariami viešieji reikalai. Jos vartojimą liudija pats Lietuvos didysis kunigaikštis. Štai 1429-ųjų vasario 17-ąją iš Trakų lotyniškai rašytame laiške Vytautas primena Lenkijos karaliui ir Lietuvos aukščiausiam kunigaikščiui Jogailai, kad neseniai Lucke Šventosios Romos imperijos imperatoriaus ir Vengrijos

⁶ *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans. Gedimino laišakai*, tekstus, vertimus ir komentarus parengė Stephenas C. Rowellas, Vilnius: Vaga, 2003, p. 185.

⁷ *Ibid.*, p. 183, 187.

karaliaus Zigmanto akivaizdoje jiedu šnekėjęsi lietuviškai: „Mes lietuviškai Jums tarėme (*Nos vero in lithwanico diximus ad vos*): ‘Pone Karaliau, nesku- bėkite su tuo reikalu; pirma aptarkime su Jūsų prelatais bei baronais, ir mes panašiai padarysime.’“⁸

Lietuviškai šiuo atveju Lietuvos ir Lenkijos valdovai kalbasi apie Vytauto karūną ir Lietuvos karalystę. Lietuvą kaip lietuviškai šnekančių gyventojų kraštą Vytautas nusako 1420-ųjų kovo 11-ąją netoli Gardino rašytame lotyniš- kame laiške imperatoriui Zigmantui. Lietuviakalbės Lietuvos argumentą čia jis pasitelkia gindamas savo ir LDK teises į Žemaitiją. Laiške Vytautas dėsto:

[J]i [Žemaičių žemė – D. K.] dabar ir visada buvo viena ir ta pati Lietuvos žemė, nes yra viena kalba bei tie patys gyventojai (*nam unum ydeoma et uni homines*). Bet kadangi Žemaičių žemė yra žemiau negu Lietuvos žemė, todėl ir vadinama Žemaitija, nes taip lietuviškai yra vadinama žemesnė žemė. O žemaičiai Lietuvą vadina Aukštaitija, t. y. iš Žemaičių žiūrint, aukštesnė žemė.⁹

Taigi Žemaitija turinti priklausyti Vytautui ir Lietuvai ne tik kaip teisėta valdovo tėvonija, bet ir kaip vienos kalbos, vienos tautos žemė. Lietuvių kalba valdovo iškeliamą kaip svarbi jo valstybės tapatumo žymė.

Lietuvių kalba kaip neatskiriamas Lietuvos valstybės dėmuo suvokiama ir didžiojo kunigaikščio Aleksandro rūmuose. Jo sekretorius ir pasiuntinys Erazmas Vitelijus Ciolekas 1501-aisiais popiežiaus Aleksandro VI ir kardinolų akivaizdoje Lietuvą nusako ne tik kaip Vytauto „vadovautą respubliką“, bet ir kaip lietuviškai kalbantį kraštą. Pasak didžiojo kunigaikščio Aleksandro pasiuntinio, katalikiškos ir suverenios Lietuvos valstybės gyventojai „uoliai laikosi savo kalbos (*Linguam propriam observant*), tačiau, kadangi rusai gyvena beveik pusėje kunigaikštystės, plačiau naudojami jų kalba, nes toji daili

⁸ [Vytautas], „Vytauto laišakai“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4: *Metraščiai ir kunigaikščių laišakai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 212, iš lotynų kalbos vertė Dalia Staškevičienė; Antoni Prochaska, *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430*, Cracoviae: Typis Vlad. L. Anczyc et Comp., 1882, p. 816.

⁹ [Vytautas], „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laiškas Šv. Romos Imperijos imperatoriui Zigmantui“, iš lotynų kalbos vertė Leonas Valkūnas, in: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 529; Antoni Prochaska, *op. cit.*, p. 467.

ir patogesnė“¹⁰. Taigi XVI amžiaus pradžioje Lietuvos valdovas per pasiuntinį pristato savo valstybę pasauliui kaip lietuvių ir rusų, gudų, gyvenamą ir dvi kalbas vartojantį kraštą: pagrindinę, didesnę gyventojų dalį sudarantys, savo kalbą turintys lietuviai naudojami ir gudų kalba.

XVI šimtmečio viduryje Lietuvos valstybės ir lietuvių kalbos jungtį savo darbais ir tekstais teigia nebe pats valdovas, bet krašto intelektualai ir didikai. 1526-aisiais Vilniaus vyskupijos sinodas įpareigoja visų parapijų klebonus turėti mokyklas ir jose mokyti vaikus lietuvių ir lenkų kalbomis¹¹. LDK didikų globojami lietuvių kilmės intelektualai, pirmosios lietuviškos knygos sumanytojai ir autoriai Abraomas Kulvietis, Jurgis Zablockis, Stanislovas Rapolionis, Martynas Mažvydas, versdami į gimtąją kalbą religinius tekstus ir šia kalba kurdami originalius, siejo juos su savo tėvyne – Lietuvos valstybe, joje gyvenančia lietuvių tauta. Simboliškai Karaliaučiuje 1547-aisiais išleistas lietuviškas *Katekizmas* lotynišku ketureiliu dedikuojamas Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei: į ją kreipiamasi kaip į „didžių valdovų, kunigaikščių žemę maitintoją, tėvynę“ – *ducum magnorum altrix*¹². Ir kiti šios knygos tekstai akivaizdžiai liudija, kad jos adresatas yra ne Prūsijos lietuvių bendruomenė, bet visa lietuvių tauta. Lotyniška pratarinė „Bažnyčių ganytojams ir tarnams Lietuvoje“ (*Pastoribus et ministris ecclesiarum in Lituania*) skiriama visos Lietuvos kunigams: autorius į juos kreipiasi kaip į tautiečius, vienos lietuvių tautos narius, ir skelbia jų pareigą pasirūpinti, kad „gimtąja kalba“ (*lingua vernacula*) kalbančiai liaudžiai būtų prieinamas „dangiškas mokslas“, kad „tamsi ir neišlavinta mūsų tauta“ (*nostra gens ignara, rudisque*) taptų apšviesta ir krikščioniška. Šioje pratarinėje išpėjami ir kilmingieji, kad krikščioniško mokslo „šventenybės“ ir jiems, ir liaudžiai esančios bendros, tad privalo būti vienodai pasiekiamos¹³.

¹⁰ Augustin Theiner, *Vetera monumenta-Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, t. 2, Romae: Typis Vaticanis, 1861, t. 2, p. 278; Sigitas Narbutas, „Vilniaus prepozito Erazmo Vitelijaus kalba popiežiui Aleksandriui VI: tekstas ir jo kontekstai“, in: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, Vilnius: Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcija, 2007, p. 214.

¹¹ Jan Fijałek, *Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu*, Kraków: nakładem Gabethnera i Wolffa, 1914, p. 296–298.

¹² Martynas Mažvydas, *Katekizmas. Fotografuotinis ir transponuotas tekstai*, Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 14.

¹³ *Ibid.*, p. 16–21.

Visus luomus apimančios tautos sampratą teigia, lietuvių tautos ir kalbos jungtį pabrėžia ir eiliuota lietuviška *Katekizmo* pratarmė. Ji taip pat adresuojama visai Lietuvai – „lietuvinykump ir žemaičiump“: būtent taip – lietuviams ir žemaičiams – LDK gyventojai vadinami ir gudiškai rašytuose XVI amžiaus metraščiuose. Įsidėmėtina: Mažvydo „broliai, seserys“, kuriems jo „knygelės bylo“, yra „lietuvinykai ir žemaičiai“ – taigi broliai ir seserys tautoje¹⁴. Žinoma, ir Kristuje. Bet visų pirma – tautoje. Penktoje *Katekizmo* dalyje tai dar aiškiau pasakoma: „Prašau aš jus, lietuvinykus ir žemaičius, myluosius brolius ir seseris...“ Su knyga skaitysiančiais broliais tautiečiais dalinamasi džiaugsmu, kad gimtoji lietuvių kalba čia ir dabar skamba, gyvuoja: „Brolau mylasis, skaitydams tatai, žinosi, jog tasai liežuvis dabar reiškiasi.“¹⁵ Taigi pirmoje lietuviškoje knygoje sukuriamas apibrėžtas lietuvių tautos vaizdinys: tai brolystės ryšiais, bendra kalba ir krikščionišku tikėjimu sujungti „lietuviai ir žemaičiai“ – visų luomų bendruomenė, sudaryta iš „viešpačių“, arba „panų“ [šeimininkų], jų „šeimynų“ [tarnų], jų „vaikų“, paprastų „žmonių visų“, taip pat „plebanų, kunigų“¹⁶.

Programinę savo veiklos nuostatą Mažvydas išdėsto pirmame lietuviškame giesmyne, kurio dvi dalis po autoriaus mirties išleidžia iš Žemaitijos Prūsijon atvykęs jo pusbrolis Baltramiejus Vilentas. *Giesmių krikščioniškų* pirmosios dalies, pasirodžiusios Karaliaučiuje 1566-aisiais, lotyniškoje pratarmėje „Gerbiamiems lietuvių bažnyčių ganytojams ir tarnams“ (*Reverendis pastoribus et ministris Ecclesiarum Lituanicarum*) Mažvydas teigia, jog šį darbą parengęs ne trokšdamas savo vardui šlovės, bet tam,

kad Lietuvių Bažnyčia (*Ecclesia Lituanica*) įkvėptai ir ištikimai garbintų vienintelio Dangiškojo Dievo Tėvo ir Mūsų Viešpaties Jėzaus Kristaus vardą, jo garbę, šlovę ir nuopelnus ir kad žodžio tarnyba išliktų ir mūsų kalba ir būtų perduodama ainiams (*ministeriumque verbi nostro etiam sermone conservetur et ad posterios transmitatur*).¹⁷

¹⁴ *Ibid.*, p. 26–33.

¹⁵ *Ibid.*, p. 88–89.

¹⁶ *Ibid.*, p. 26–35.

¹⁷ Regina Koženiauskienė, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 67–68, 75–76; Albinas Jovaišas, *Jie parašė pirmąsias lietuviškas knygas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, p. 126.

Taigi rūpestis lietuvių kalbos išlikimu kartu su rūpesčiu „Lietuvių Bažnyčia“, jos gebėjimu gimtąja kalba deramai Dievą garbinti viešai išpažįstami esą pagrindiniai Mažvydo lituanistinių darbų įkvėpėjai. Tikėtina, kad taip savo veiklos paskirtį suvokė ir kiti intelektualai, brandinę lietuviškos knygos idėją. O ši idėja greičiausiai bus gimusi LDK sostinėje. Čia pirmoji lietuviška knyga galėjo būti ir pradėta rengti. Juk Vilniuje apie 1541–1542 metus veikia Kulviečio, pasak Dainoros Pociūtės, „lietuviškos knygos iniciatoriaus“¹⁸, įsteigta mokykla, spėtina, kad čia į lietuvių kalbą jis verčia vėliau mokinių lietuviškai giedamas psalmes¹⁹. Mažvydo *Katekizme* neatsitiktinai skelbiami Kulviečio bičiulio, bendradarbio Zablockio ir, atrodo, paties Kulviečio versti tekstai²⁰. Akivaizdus pirmosios lietuviškos knygos kūrėjų ryšys su Žemaičių vyskupu Merkeliu Giedraičiu bei jo globotu Mikalojumi Daukša: 1546-aisiais Mažvydą į Karaliaučiaus universitetą atlydėjęs Zablockis 1560-aisiais į studijas Vakarų Europon lydi ir būsimą vyskupą kunigaikštį Giedraitį. Pasak Daukšos, būtent Žemaičių vyskupas „sumano, liepia ir savo lėšomis lietuvių kalba išleidžia“ jo parengtą *Postilę*²¹. Beje, Albertas Kojalavičius-Vijūkas XVII šimtmetyje Lietuvos visuomenei tvirtina, kad kunigaikščiai Giedraičiai ir Ginvilai, Kulviečio protėviai, esą vienos kilmės, vienos giminės²².

1599-aisiais išleistos Daukšos *Postilės* pratarmės yra vertos atidesnio žvilgsnio. Įsidėmėtina: Giedraičiui skirtoje Varniuose tų pačių metų kovo 1-ąją rašytoje lotyniškoje pratarmėje Daukša kreipiasi į Žemaičių vyskupą lietuvių tautos vardu, pabrėžtinai lietuvių kalbą vadina vyskupo „tautos kalba“ (*gentis tuae idiomate*) ir išsako visų lietuvių dėkingumą „už gimtosios kalbos išgelbėjimą nuo purvo ir žūties“. Pasak Daukšos, būsimos kartos šlovinsiančios ir prisiminsiančios Giedraitį „už darbus Bažnyčiai ir Respublikai“, o tėvynė jam liksianti amžinai skolinga už ypatingą atsidavimą. Taigi kunigaikštis Giedraitis iškeliamas ne tik kaip tikinčiųjų ganytojas, bet ir kaip senatorius, Lietuvos valstybės gynėjas, savos Respublikos sargas. Neatsitiktinai

¹⁸ Dainora Pociūtė, *Nematomos tikrovės šviesa. Reformacijos Lietuvoje asmenybės ir idėjos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017, p. 34.

¹⁹ Jurgis Lebedys, *Mikalojus Daukša*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963, p. 179.

²⁰ Vaclovas Biržiška, *Aleksandrynas*, t. I, Čikaga: JAV LB Kultūros fondas, 1960, p. 28, 56–57.

²¹ Regina Koženiauskiene, *op. cit.*, p. 133, 142.

²² Vaclovas Biržiška, *op. cit.*, p. 34.

pratarmėje vyskupas savo dorybėmis lyginamas ne su Biblijos pranašais, bet su Atėnų politikais, karvedžiais Kimonu ir Perikliu. Daukša, kaip ir kiti krašto intelektualai, Lietuvą ir po Liublino unijos vadina Respublika, brėžia paralelę tarp LDK ir laisvos Atėnų valstybės. Viena iš pratarmėje keliamų Giedraičio dorybių – „nuoseklumas ateities planuose“. Vyskupas – krašto ateičiai, jo „atgimimui“ pamatus padėjęs ir dedantis valstybės vyras: jis, jau pasiekęs, kad Lietuva nestokotų „lietuvių kalbą mokančių kunigų ir pamokslininkų“, toliau globoja krašto jaunimą, rūpinasi jo deramu išlavimu. Daukša akcentuoja, kad, Vilniaus vyskupystei ilgam laikui likus be ganytojo, Giedraičiui tenka būti ne tik Žemaičių, bet ir Vilniaus vyskupu – dirbti „abiem kraštams“, „abiejų kraštų žmonėms“²³. Taigi Giedraitis pratarmėje pristatomas ir kaip Lietuvos primas, ir kaip pirmasis Respublikos senatorius. Prisiminkime: Vilniaus ir Žemaičių vyskupams valdovas Steponas Batoras 1578-ųjų ir 1579-ųjų privilegijomis patiki Vilniaus universiteto priežiūrą. Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius ir jo įpėdiniai skiriami pagrindinės LDK mokyklos kancleriais, o Žemaičių vyskupas Merkelis Giedraitis ir jo įpėdiniai – protektoriais, arba globėjais, gynėjais (*Defensor, Protector*)²⁴. Tad lietuviškas knygas jų „sumanytojas“ Giedraitis, jausdamasis jam valdovo patikėto Vilniaus universiteto globėju, ir leidžia akademinėje spaustuvėje. Taip Daukša nurodo savo verstų knygų ryšį su pagrindine LDK mokykla, paaiškina, kodėl Žemaičių vyskupas rūpinasi visos Respublikos jaunimo švietimu.

Taigi Daukša savo darbą pristato ne kaip „tyruose šaukiančiojo balsą“, bet kaip dalį plačios valstybės atnaujinimo programos, kurios įgyvendinimo jau yra ėmęsis pirmasis Lietuvos senatorius. Lenkiškoje „Prakalboje į malonųjį skaitytoją“ ir skelbiamos šios Giedraičio programos gairės – lietuviškos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vizija: gimtąja lietuvių kalba turėtų būti „rašomi įstatymai, [...] rašomos savo ir kitų šalių istorijos, jos spausdinamos senos ir naujos, [...] tariamasi dėl visų Respublikos reikalų, [...] gražiai ir padoriai atliekami reikalai bažnyčioj, susirinkimuose ir namie“. Pasak Daukšos, lietuvių kalba būtina grįsti visų LDK piliečių viešąjį ir privatų gyvenimą, kad jų Respublika būtų stipri, solidari, paremta broliška meile. Įsidėmėtina:

²³ Regina Koženiauskiene, *op. cit.*, p. 133–135, 142–145.

²⁴ *Academia et Universitas Vilnensis. Vilniaus universiteto steigimo dokumentai*, sudarė Domas Butėnas, Vilnius: Kultūra, 2004, p. 77–79, 90–93.

„bendras meilės ryšys“ kunigaikščio Giedraičio programoje, kaip ir brolybė Mažvydo *Katekizmo* lietuviškoje pratarmėje, reiškia ir vienos kalbos sutelktų skirtingų luomų vienybę. Lietuvių kalba paremtos valstybės samprata teigė visus luomus apimančios tautos idėją. Taigi lietuviškos Lietuvos programa turėjo raiškų socialinį pobūdį. „Prakalboje“ bajorams aiškinama, jog jie privalą mokėti lietuvių kalbą, kad būtų suprasti „paprastų žmonių“, ir raginama: „Pasigailėkime mūsų pačių kūno dalių, nes mes sudarome vieną kūną ne vien Kristuje, bet ir Tėvynėje.“²⁵ Lietuvių kalbos jungiama tauta – vienas skirtingų luomų kūnas bendroje tėvynėje.

Daušos *Postilės* pratarmėse nurodomas lietuviškų knygų ir Vilniaus universiteto ryšys, jose pabrėžiamas socialinis lietuvių kalbos vaidmuo, regis, iš dalies susišaukia su bendromis Lietuvos jėzuitų veiklos tendencijomis. Dar 1569-ųjų gruodžio 10-ąją iš Vilniaus rašytame laiške čekų jėzuitas Baltazaras Hostovinas (Hostounský, Hostovinus), atsiųstas į LDK sostinę ordino vadovų tam, kad padėtų Vilniaus vyskupui įsteigti kolegiją, taip nusako kalbinę vietos visuomenės būklę: „Išsilavinę žmonės ir didikai vartoja lenkų kalbą, svetimtaučiai – vokiečių kalbą, valstiečiai – lietuvių kalbą, tad pagal jų kalbas reikia, kad būtų sakomi pamokslai; nors lietuviškai reikės mokytis čia, vietoje, nes kitur tos kalbos negalima išmokyti.“²⁶ Taigi iš Čekijos atvykęs jėzuitų intelektualas Vilniuje atranda sulenkėjusį Lietuvos elitą – lenkų kalbą vartojančius „išsilavinusius žmones ir didikus“ – bei lietuviškai šnekančią vietos liaudį ir teigia, kad jėzuitams būtina rūpintis lietuvių kalba: ją privalu vietoje išmokyti, nes ja reikės sakyti pamokslus. Rūpestis lietuvių kalba šiuo atveju sutampa su rūpesčiu liaudimi – žemųjų luomų sielovada ir švietimu. Matome, kad valdovo Vilniaus universiteto protektoriumi paskirtas kunigaikštis Giedraitis ir jo globojamas Dauša netrukus imasi gerokai platesnės programos – liaudies išsaugotą lietuvių kalbą siekia paversti ir elito vartojama politinės tautos kalba.

Būtent šią programą XVII šimtmetyje tęsia lietuvių kilmės jėzuitai – Vilniaus universiteto profesorius Konstantinas Sirvydas ir jo bendradarbiai. Apie 1620-uosius universiteto spaustuvėje išleistas, vėliau pertvarkytas ir 1631-aisiais perleistas, netrukus – 1642 ir 1677 m. – vėl pakartotas, pagaliau

²⁵ Regina Koženiauskiene, *op. cit.*, p. 136–139, 146–147.

²⁶ Paulius Rabikauskas, *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*, sudarė Liudas Jovaiša, Vilnius: Aidai, 2002, p. 99.

dar ir 1713-aisiais išspausdintas Sirvydo lietuvių kalbos žodynas, pateikiantis lotyniškų ir lenkiškų žodžių atitikmenis, tvarko, normina ir tobulina lietuvių kalbą – daro ją tinkamą vartoti visose valstybės gyvenimo srityse. Sirvydas renka, kuria, tikslina ir turtina lietuvišką žodyną, kad juo būtų galima įvardyti sudėtingą žmogaus, visuomenės, pasaulio tikrovę. Lietuvių kalba čia iškyla ne tik kaip valstiečių žemdirbių, bet ir kaip intelektualinio bei politinio gyvenimo kalba, kuria galima ir dera svarstyti filosofijos, teologijos, politikos klausimus. Palyginę šio leksikografinio darbo skirtingų metų leidimus, pamatysime, kaip stropiai to meto intelektualai formavo tautos lietuvišką kalbinį pasaulį.

Šįsyk atkreipkime dėmesį į Sirvydo kuriamą ir, regis, jo bendradarbio Jono Jaknavičiaus pildomą politinį žodyną. Jau 1620-ųjų leidime pateikiamos lietuviškos sąvokos valstybei ir jos skirtingoms formoms, svarbiausioms valstybinėms institucijoms ir pareigybėms, administraciniams vienetams įvardyti: *karalystė*; *kunigystė* (kunigaikštystė); *valdžiojimas*, *viešpatystė* (valstybė, valdovo valda); *bendrystė*, *visiškystė*, *visatinė* (respublika); *sueiga* (seimas); *susiejimas* (seimelis); *Karalius*; *Karalienė*; *Karaliūnas* (karalaitis); *karalyčia* (karalaitė); *Kunigaikštis*; *Kanclerius*; *hetmanas*, *kariavedys* (etmonas); *vaivada*; *skarbo ažuveizdėtojas* (iždininkas); *pylėjas* (taurininkas); *sekretorius*; *vaitas*; *ažuveizdėtojas* (seniūnas); *tiesastatys* (įstatymų davėjas, leidėjas); *vaivadystė* (vaivadija); *šalis* (pavietas); *vaitystė* (vaito administruojama teritorija); *ažuveizdystė*, *starostystė* (seniūnija)²⁷.

1642-aisiais pasirodžiusiame, Jaknavičiaus redaguotame, leidime ne viena politinė sąvoka tikslinama, lietuvinama, atsisakoma dalies sinonimų, pats politinis žodynas reikšmingai išplečiamas. Respublika vadinama tik vienu žodžiu – *Visotimė* (beje, taip pat siūloma vadinti ir visuomenę, bendruomenę: *Pospolitosc / Communitas, universitas, unum corpus / Visotimė*), etmonas – tik *Kariavedys*, seniūnija – tik *Ažuvazda*. Seimas jau vadinamas *Susiejimu iš karalystės*, seimelis – *Susiejimu iš šalių* (pavietai), iždininkas – *Ažuveizdėtoju pinigų visotimės*, taurininkas – *paragautoju gėrimo ir valgyklos* (valgio). Pateikiami ir 1620-ųjų leidime nebuvę kitų valstybinių institucijų bei pareigūnų lietuviški pavadinimai: *Senotas* (senatas); *Senotaras* (senatorius); *tribunalas*

²⁷ [Konstantinas Sirvydas], *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, p. 112, 127, 152, 261, 276, 279, 297, 345–346, 352, 372, 414–415.

(tribunolas, aukščiausias teismas); *žirginykas*, *žirginyčios valdžiotojas* (žirgininkas); *Vietinykas valgyklanešio* (stalininkas). Atsiranda anksčiau nebuvę lietuviški žodžiai: *laisvė* (pakeitė *liuosybę*, *valnystę*); *įstatymas* (pakeitė *tiesą*); *ženklas*, *žymė karalystės*, *bajorystės* (pakeitė *herbą*). Duodamas ir LDK herbo Vyčio lietuviškas pavadinimas – *Vaikytojas*. Pateikiama net „gero politiko“, „gero respublikos tvarkytojo“ sąvoka: *Polityk dobry / Vir administrandae Reipublicae peritus civilis / Geras ažuveizdėtojas visotimos*. Duodamas lietuviškas įstatymų leidėjo pavadinimas: *Prawodawca / Legis lator, dator, scriptor legum / Tiesastatys, tiesadavys*. Iš visumos išsiskiria 1642-ųjų leidime išplėtotas žodynas, skirtas kultūros dalykams, knygos, raštijos pasauliui įvardinti: *Knyginyčia*, *knyginė kamara* (biblioteka); *Tavoras knyginis* (knygynas); *pardavėjas knygų*; *Knygų apdarytojas* (knygrišys); *Knygos tiesų, veikalų* (teisės aktų knygos); *Metinės knygos* (metraštis, kronika); *Knygos nuotartinės* (gėdingos, nešvankios knygos, paskviliai); *Rašytojas* (ir raštininkas, ir knygų rašytojas); *Historijos rašytojas*, *historiarašys* (istorikas), *Giesmė Kareivių* (karo daina); *Nuliūdusi giesmė* (trėnas). Atrasime ir į lietuvių kalbą išverstus lotyniškus terminus *traditio* – *padavimas*; *artes liberales* – *išleistiniai, mokslai viežlivi* (laisvieji mokslai, menai) ir net *parasita ars* – *Mokslas pilnapenybos* (parazitinis, tuščias mokslas)²⁸.

Reikšmingų žinių suteikia ir 1642-aisiais perleisto Sirvydo žodyno lotyniška pratarmė, greičiausiai parašyta Jaknavičiaus ir dedikuota studijuojančiam jaunimui (*Ad Studiosam Iuventutem*). Joje žodynas nusakomas kaip studijoms skirtas ir pačios akademinės jaunuomenės „pageidaujamas veikalas“. Jis „tarsi vadovas“ turi padėti ir nusitiesti „lygiausią kelią į turtingiausius lotynų kalbos lobius, esančius poezijos ir iškalbos šventovėse“ ir „pasisemti tinkamų lotyniš- kų žodžių savo gimtosios kalbos pasakymams“. Taigi žodynas LDK mokyklose pasitelkiamas tiek lotynų, tiek ir gimtųjų lietuvių bei lenkų kalbų mokymuisi, jų plėtojimui. Įsidėmėtina: pabrėžiama studijoms svarbi gimtosios ir lotynų kalbos jungtis. Kad Sirvydo žodynas tikrai gana plačiai naudotas, liudija ir pratarmės žinia, jog 1631-ųjų metų leidimo egzempliorių jau nebelikę. Neatsitiktinai pratarmėje paminima, kad naujas žodyno leidimas esąs pataisytas, patikslintas, kad jo išleidimui pritaręs pats Akademijos rektorius²⁹. Taigi

²⁸ [Konstantinas Sirvydas], *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslas, 1979, p. 153, 180, 193, 216, 229, 235–236, 381–382, 384, 394, 404–405, 410–411, 414, 419, 430, 436, 442, 492, 498–499, 519, 545, 581–583, 608, 619–620.

²⁹ Regina Koženiauskiene, *op. cit.*, p. 292–293, 297–298.

žodynas pristatomas kaip Vilniaus universiteto bendro darbo, bendrų pastan-
gų kūrinys. Pagrįsta atrodo Lebedžio prielaida: būtent Sirvydo žodynas bus
buvęs tiltu tarp XVI ir XIX šimtmečių – tarp Daukšos ir Simono Daukanto,
Dionizo Poškos, Simono Stanevičiaus³⁰.

Giedraičio ir Daukšos programos įgyvendinimo darbams priklausytų ir
Sirvydo postilė *Punktai sakymų* – pirmoji intelektualams skirta lietuviška
knyga. Jos pirmą dalį autorius dedikuoja Vilniaus vyskupui, Lietuvos primui
Eustachijui Valavičiui ir išleidžia Akademijos spaustuvėje 1629-aisiais. Jėzuito
Sirvydo parašyta lotyniška dedikacija gerokai santūresnė už Daukšos *Postilės*
lotynišką dedikaciją vyskupui Giedraičiui, tačiau akivaizdžiai su ja susišaukia.
Kaip ir Giedraitis, Valavičius skelbiamas esąs lietuviškos knygos įkvėpėjas –
tad jam dera šią knygą „prie tėviškos krūtinės priglausti ir sušildyti“. Sirvydas
su Vilniaus vyskupu, kaip Daukša su Žemaičių vyskupu, sieja „tėvų kalbos“
atgaivinimą ir jos vartojimo išplėtimą: lietuviška postilė, pasak jos autoriaus,
turinti „paskatinti mokytis šios kalbos menkliau lietuvių kalbą mokančius [...]
dieviško žodžio skelbėjus šioje šventoje Avidėje ir Vilniaus vyskupystėje“. Tam,
„kad jiems būtų lengviau mokytis tėvų kalbos“, Sirvydas sakosi pažodžiui išver-
tęs lietuvišką tekstą į lenkų kalbą. Reikšminga dedikacijoje ne kartą vartojama
„tėvų kalbos“ (*Patria lingua*) sąvoka: ji į vieną bendruomenę sujungia ir Aka-
demijos profesorius, ir Vilniaus vyskupą, ir šią kalbą primiršusius vyskupystės
kunigus, ir visus jų aiškinamo Dievo žodžio klausytojus. Kaip Daukša Giedraitį,
taip ir Sirvydas Valavičių pabrėžtinai vadina ne tik vyskupu, bet ir senatoriu-
mi. *Senator Amplissime* (Aukščiausiasis Senatoriau), – krepiamasi į Vilniaus
vyskupą dedikacijoje. Valavičiui linkima ilgo gyvavimo ne tik Bažnyčiai, bet
ir Tėvynei³¹. Taigi rūpintis „tėvų kalba“, ją globoti Valavičius prašomas ne tik
kaip vyskupas, bet ir kaip pirmasis Lietuvos senatorius, kaip valstybės vyras.

Įsidėmėtina, kad Sirvydas iš savo postilės ragina mokytis ne vien buitinės,
bet ir intelektualios – filosofinės, religinės – lietuvių kalbos. Lenkiškoje „Pra-
kalboje į Skaitytąją“ jis kviečia *Punktus sakymų*, taigi ir lietuvių kalbą, vartoti
ne tik rengiant pamokslus, bet ir asmeninėms „meditacijoms“, „pamaldiems
pokalbiams su kitais asmenimis“. Sykiu įspėja, kad jo knygoje „yra tokių da-
lykų, kurie paprastiems klausytojams netinka, o tik mokytesniems“. Svarbus

³⁰ Jurgis Lebedys, *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, p. 20.

³¹ *Ibid.*, p. 283–284, 294–295.

šioje prakalboje yra ir kvietimas mokytis taisyklingai lietuviškai kalbėti iš gyvos „gerai ją mokančių žmonių šnekos“³². Pačioje Sirvydo postilėje gyva, sodria lietuvių kalba svarstomi ne tik sudėtingi religijos, filosofijos, bet ir politikos klausimai. Ne viename pamoksle nuo žmogaus prigimties, žmogaus ir Dievo santykių pereinama prie socialinio teisingumo, luomų sugyvenimo, valdovo rinkimų, valdovui būtinų dorybių, valdovo ir valdinių bendradarbiavimo ir kitų temų aptarimo. *Punktams sakymų* būdinga aštri visuomenės kritika. Juose keliamos luomų solidarumo, piliečių teisinės lygybės, valdovo atitikimo savo pareigoms, politinę galią turinčių žmonių ypatingos atsakomybės už visuomenę ir kitos idėjos, svarstytos tuo metu ir kitakalbėje LDK raštijoje³³. Kaip ir Mažvydas, Daukša, Sirvydas reikalauja iš kilmingųjų pagarbos ir atjautos paprastiems žmonėms, teisių visiems valdiniam.

Jaknavičiaus papildyto žodyno pratarmėje paminėtas Akademijos rektorius, Sirvydo postilės adresavimas mokytiems lietuviams, jos dedikavimas Vilniaus vyskupui – tai reikšmingos nuorodos į XVII amžiaus Vilniuje gyvavusį lituanistinį sambūrį, jungtą bendros kultūrinės ir politinės programos. Tokio sambūrio egzistavimą liudija ir mus pasiekusios žinios apie ano meto Lietuvos jėzuitų provincijos veiklą. Paulius Rabikauskas yra atkreipęs dėmesį, kad Sirvydo darbai leidžiami Akademijos spaustuvėje, o kitos lietuviškos knygos rengiamos tuo metu, kai Lietuvos jėzuitų provincijai vadovauja žemaitis Jonas Jamielkauskis, jaunystės metus kartu su Sirvydu praleidęs Rygos jėzuitų naujokyne, ir Vilniaus universiteto rektoriumi dirba lenkų kilmės lietuvis Jonas Gruževskis, pats kūręs lietuviškus pamokslus ir, greičiausiai, giesmes³⁴. Tarp Romos jėzuitų archyve išlikusių Lietuvos jėzuitų provincijos kongregacijos aktų Rabikauskas yra atradęs 1628-ųjų liepą Vilniuje vykusio Lietuvos provincijos suvažiavimo dokumentus. Pasak šių dokumentų, 40 kongregacijos narių, tarp kurių buvo ir Sirvydas su Jaknavičiumi, net dvi dienas – liepos 11-ąją ir 12-ąją – svarsto klausimą „Apie lietuvių kalbos studijų skatinimą“

³² *Ibid.*, p. 287–288, 296–297.

³³ Konstantinas Sirvydas, *Punktai sakymų nuo Advento iki Gavėnios. Kritinis leidimas*, parengė Virginija Vasiliauskienė ir Kristina Rutkovska, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015, p. 74–76, 124–127; Konstantinas Sirvydas, *Punktai sakymų Gavėniai. Kritinis leidimas*, parengė Virginija Vasiliauskienė ir Kristina Rutkovska, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015, p. 87, 134–137, 139–140; Darius Kuolys, „Asmenybės laisvės problema K. Sirvydo ‘Punktuose sakymų’“, in: *Literatūra*, t. XXIX (1), 1987, Vilnius: Mokslas, p. 21–22.

³⁴ Vaclovas Biržiška, *op. cit.*, p. 242.

(*De promovendo studio linguae Lituanicae*) ir nusprendžia sustiprinti lietuvių kalbos mokymą naujokyne, įsteigti kolegijose lietuvių kalbos „akademijas“, būrelius, įdiegti lietuviškų pamokslų sakymo pratybas, o lietuvių kalbą studijuojantiems suteikti lengvatų³⁵.

XVII šimtmečio pirmos pusės lituanistinio sambūrio, sykiu ir Giedraičio bei Daukšos brėžtos programos sudėtine dalimi buvo ir kitos tuo metu parengtos ir išleistos lietuviškos knygos: Akademijos spaustuvėje 1647-aisiais išspausdintos, greičiausiai dar prieš 1637-uosius parengtos Jaknavičiaus *Lenkiškos ir lietuviškos evangelijos (Ewangellie polskie y litewskie)*³⁶, 1646-aisiais ten pat publikuotos Saliamono Mozerkos Slavočinskio *Giesmės, tikėjimui katalickam priderančios* – pirmasis katalikiškas lietuviškas giesmynas, kurio rengėjai kūrybingai rėmėsi 1642 metų Sirvydo žodyno leidimu³⁷. Lotyniškoje giesmyno dedikacijoje Žemaičių vyskupui Jurgiui Tiškevičiui Slavočinskis, Vilniaus popiežiškosios seminarijos ir universiteto studentas, tvirtina, kad „Tėvų kalba“ (*Patria lingua*) sukurtoms giesmėms pasirodyti buvo būtina vyskupo – „Tėvynės Tėvo“ – šviesa. Taigi Žemaičių vyskupas pristatomas kaip lietuviškos knygos globėjas, sykiu į jį kreipiamasi kaip į Lietuvos valstybės vyrą, „Tėvynės Tėvą“: taip, sekant Daukša ir Sirvydu, pabrėžiama lietuvių kalbos ir valstybės jungtis. Dedikacijoje Slavočinskis taip pat pripažįsta, kad knygos parengimas buvęs kolektyvinis darbas, kad lietuviškos giesmės esančios vyskupui skirta „ne vieno dovana“³⁸. Lenkiškoje giesmyno „Prakalboje į malonųjį skaitytoją“ akcentuojamas „Tėvų kalbos“ (*Oyczysty ięzyk*), „paprastų žmonių“ (*lud pospolity*) ir valstybės – „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės“ (*Wielkie Xsięstwo Litweskie y Zmudzkie*) – ryšys. Čia Slavočinskis tvirtina, kad knygą parengti jį paskatinęs ir paprastų žmonių troškimas girdėti savo kalba giedamas giesmes „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės bažnyčiose“³⁹.

³⁵ Paulius Rabikauskas, *op. cit.*, p. 443, 459–462.

³⁶ Milda Lučinskienė, „Jonas Jaknavičius ir 1647 metų katalikiškos *Evangelijos* lietuvių kalba“, in: *Jono Jaknavičiaus 1647 metų EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE*, parengė Milda Lučinskienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005, p. 21.

³⁷ Jurgis Lebedys, „1646 metų giesmynas“, in: S[aliamonas] M[ozerka] Slavočinskis, *Giesmės tikėjimui katalickam priderančios. Fotografuotinis leidimas*, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 26–27, 49, 52.

³⁸ Regina Koženiauskienė, *op. cit.*, p. 301–303, 308.

³⁹ *Ibid.*, p. 306, 309.

Taigi „Tėvų kalba“, noras ją girdėti, vartoti sujungia Vilniaus intelektualus, Lietuvos senatorių ir paprastus žmones bendroje tėvynėje – savoje Kunigaikštystėje. Svarbi yra Slavočinskio nuoroda į kolektyvinį jo pristatomo darbo pobūdį, į Vilniuje gyvavusį lituanistinį sambūrį. Tarp giesmyno vertėjų, rengėjų galėjo būti ir ano meto įtakingi jėzuitai Žygimantas Liaukšminas, Jonas Gruževskis, o gal ir tuomet tik studijavęs būsimas giesmių vertėjas Pranciškus Šrubauskis⁴⁰. Beje, jėzuitas Šrubauskis vėliau Slavočinskio giesmyno pagrindu parengia ir apie 1679-uosius išleidžia „svarbiausią katalikų giesmyną“ – *Balsą širdies pas Viešpatį Dievą*⁴¹. Slavočinskio giesmynu remiasi ir į lituanistinio jėzuitų sambūrio darbus atsakyti mėginantys LDK evangelikai: reformatų giesmyną rengęs Kėdainių miesto burmistras Steponas Jaugelis-Telega „vietomis tiesiog nurašo Slavočinski“⁴². Globojami Vilniaus vaivados, lauko etmono Jonušo Radvilo, evangelikai reformatai Tvano išvakarėse rūpinasi ne tik lietuvišku giesmynu, bet ir Šventojo Rašto vertimu į lietuvių kalbą, postilės, katekizmo parengimu. 1653-iaisiais Kėdainiuose išleista ir Radvilui – „Tėviškės nuspaustos stipriam Apgynėjui“, „Lietuvos Primui“ (*PRIMAS Litewski*) – lietuviškai bei lenkiškai dedikuota *Knyga nobažnystės krikščioniškos pabrėžtinai sieja „Lietuvių kalbą“ (język Litewski)* su „mūsų Lietuvių Kraštu“ (*Kraj nasz Litewski*), su „dide Kunigyste Lietuvos“⁴³.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad XVII amžiaus pirmoje pusėje lietuviškas knygas rengia ir jų rengėjus globoja įtakingi Lietuvos valstybės asmenys, kad šios knygos rašomos ir leidžiamos pagrindinėje Didžiosios Kunigaikštystės mokykloje – Vilniaus universitete. Sirvydas, Jaknavičius – pripažinti akademijos profesoriai, sostinėje ir valstybėje žinomi intelektualai, jų lituanistinius darbus remia Lietuvos jėzuitų provincijolai, universiteto rektoriai, Vilniaus vyskupas. Evangelikų reformatų lietuvišką veiklą globoja Vilniaus vaivada Jonušas Radvilas, vienas galingiausių valstybės didikų, kuriam 1653-iaisiais universiteto spaustuveje išleista *Radvilų kroniką (Fasti Radviliani)*, kaip „Lietuvos istorijos santrauką“, dedikuoja tuo metu rektoriumi buvęs istorikas Albertas Kojalavičius-Vijūkas.

Ano laiko lietuviškos knygos jungia valstybės kultūrinį ir politinį elitą su visų luomų gyventojais. Jos remiasi gyva, paprastų žmonių miestuose ir

⁴⁰ Jurgis Lebedys, „1646 metų giesmynas“, p. 48; Regina Koženiauskienė, *op. cit.*, p. 609.

⁴¹ Jurgis Lebedys, *op. cit.*, p. 52.

⁴² *Ibid.*, p. 50–51.

⁴³ Regina Koženiauskienė, *op. cit.*, p. 311–317, 321–323.

kaimuose vartojama lietuvių kalba, šių knygų autoriai – lietuviškai kalbančios visuomenės nariai ir tiesioginiai mokytojai. Sirvydas, Jaknavičius, Šrubauskis sakė lietuviškus pamokslus Šv. Jono bažnyčioje – pagrindinėje Vilniaus miestiečių katalikų šventovėje. Išlikusios šios bažnyčios XVII a. pirmųjų dešimtmečių santuokos ir krikšto metrikų knygos mus supažindina su čia skambėjusių pamokslų galimais klausytojais. Bažnyčios raštininkų užrašytos jų lietuviškos pavardės tuo metu kurtos žaismingai: *Laumis, Geragalvis, Savaduonis, Pavasaris, Sausis, Perkūnas, Sausaragis, Didžiagalvis, Žaliaviduris, Jaučiavedys, Jaučiavarys, Karalius, Karaliūnas, Kunigaitis, Miltabarzdis, Meškaburnis, Meškadūris, Šešiaduonis, Sęveika, Saulaitis, Pragaras, Tribernis, Triduonis, Trilūpis, Vyšniavardis, Dantelis, Tėvelis, Sūnūkstis, Seniulis, Debesaitis, Debesėlis, Rūkelis, Drobulė, Geležėlė, Grūdelis, Kąsnelis, Kubilaitis, Šluotelė, Kaušelis, Kruopelė, Pinigėlis, Mūrelis, Kumpelis, Kumštelis, Pirštelis, Papelis, Spurgelė, Šepetaitis, Sprindžiukas, Viedrelis, Žaislelis, Žindulis, Pūkelis, Bumblys, Bumbulis, Uodegėlė, Vergutis, Žibutis, Stačiariaugis, Šudograšis, Raišys, Klišelis, Kreivutis, Kuprelis, Kurvelis, Mašna, Mulkis, Murzis, Perdžiukas, Rūraitis, Šikutis, Šikūnaitis, Triznelė, Pusnagis, Plikelis, Plaukys, Plepys, Pliuška, Smaguris, Tešla, Sriuba, Trumpelis, Pyplys, Alksnis, Klevas, Šermukšnis, Grūšėlė, Stebulė, Medis, Stiebelis, Obuolys, Obuolėlis, Žirnelis, Miškaitis, Miškelis, Antelė, Gaidelis, Gaidaitis, Gaigalas, Genelis, Gulbinas, Pempė, Pimpelis, Kukutis, Kukutaitis, Strazdas, Tetervinas, Vanagėlis, Šarka, Paukštelis, Žvirblis, Žąselis, Žąsinėlis, Vištelis, Vištelė, Vieversėlis, Volungis, Stumbrys, Stumbraitis, Stirna, Lapė, Laputis, Kiškelis, Kiškelaitis, Meška, Meškaitis, Meškelis, Meškutis, Katinėlis, Kalė, Kalaitis, Šunelis, Žvėrelis, Šeškas, Šeškutis, Šeškys, Ožka, Oželis, Veršelis, Vėžys, Vėželis, Vilkas, Vilkaitis, Vilkažentis, Vilkutis, Žaltys, Gudelis, Lenkelis, Leišis, Ruskelė, Švedukas, Totorėlis, Žydelis, Žemaitelis, Kernaviškis, Trakiškis, Pinčiukas... Tarp šių pravardinių ir kitos kilmės pavardžių – ir iš senų lietuviškų asmenvardžių kilusios: *Astikas, Giedrys, Giedraitis, Giedrutis, Daubaras, Daugėla, Gostautas, Laudžiūnas, Sereika, Sirvydas, Steigvila, Tarbutas, Žygimantas, Žygmantas, Traidūnas, Radžiūnas, Vilbutas, Vilgaila...*⁴⁴ Taigi lietuvių kalba šiuo metu su polėkiu kuriama ne tik Sirvydo, Jaknavičiaus, Slavočinskio, bet ir pačios lietuviakalbės visuomenės.*

⁴⁴ *Vilniaus Šv. Jono bažnyčios 1602–1615 metų santuokos metrikų knyga*, parengė Algimantas Kaminskas-Krinčius ir Mindaugas Klovas, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021; *Vilniaus Šv. Jono bažnyčios 1611–1616 metų krikšto metrikų knyga*, parengė Algimantas Kaminskas-Krinčius ir Mindaugas Klovas, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.

1655-aisiais į Lietuvą įsiveržusios Maskvos ir Švedijos kariuomenės nutraukia natūralią valstybės raidą, pakerta ir XVII amžiaus pirmoje pusėje plėtotą Giedraičio, Daukšos kultūrinę ir politinę programą. Tačiau ši programa savitai tęsiama ir po okupacijos metų – kartojant, nuolat perleidžiant anksčiau parengtas lietuviškas knygas ar jas perkuriant, išsaugant lietuviškų pamokslų sakymo pratybas jėzuitų kolegijose, lietuviškai pamokslaujant sostinės ir kitose LDK katalikų bažnyčiose, toliau rūpinantis lietuvių kalba ir raštija Lietuvos evangelikams reformatams. Šie 1684-aisiais kontrafaktiniu būdu Karaliaučiuje išsileidžia *Knygą nobažnystės*, toliau rengia Biblijos vertimą.

Pagrindiniu lietuvių raštijos ir jos sklaidos židiniu Didžiojoje Kunigaikštystėje ir po Tvano išlieka Vilniaus akademija ir jos spaustuvė. Pagrįstai galima teigti, kad XVII šimtmečio pirmoje pusėje lituanistinio sąjūdžio padėtais pamatais, jo parengtomis knygomis, Lietuvos lietuviškoji kultūra remiasi ne tik iki LDK gyvavimo pabaigos, bet ir mėgindama išlikti Rusijos imperijoje – pirmaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais. Atidžiau pažvelkime į lietuviškų knygų perleidimus. Štai Jaknavičiaus *Lenkiškos ir lietuviškos evangelijos*, regis, galėjusios būti išleistos prieš 1637-uosius, perleistos 1647-aisiais, XVII amžiuje pasirodo dar tris kartus – 1674, 1679, 1690 metais. Per XVIII šimtmetį *Lenkiškų ir lietuviškų evangelijų* išspausdinami 23 leidimai; XIX amžiuje, iki 1859-ųjų, – dar 12 leidimų. Tiek jų yra žinomų. Nežinomų galėję būti ir daugiau⁴⁵. Slavočinskio giesmyno pagrindu parengtas Šrubauskio giesmynas *Balsas širdies*, pasirodęs prieš 1680-uosius, greičiausiai XVII šimtmetyje išleidžiamas antrąsyk, o per XVIII amžių perspausdinamas dar 11 kartų; XIX amžiuje, iki 1852-ųjų, – dar 8 kartus⁴⁶. Kaip minėta, Sirvydo žodynas po Tvano perleidžiamas 1677-aisiais ir 1713-aisiais. Po Tvano pasirodo ir viena populiariausių lietuviškų knygų – dominikono Jurgio Kasakauskio parengtas pirmas katalikiškas maldynas *Rožančius švenčiausios Marijos Panos*, kuriame yra ir 39 giesmės: Vilniaus akademijos spaustuvės išleistas 1681-aisiais, jis 1691-aisiais perspausdinamas; XVIII šimtmetyje perleidžiamas 17 kartų, XIX amžiuje, iki 1861-ųjų, – 24 kartus. Jau XVIII amžiuje šio maldyno leidimai pasiekia tūkstantinius tiražus⁴⁷.

⁴⁵ Lietuvos TSR bibliografija. *Knygos lietuvių kalba*, t. 1, sudarė E. Binkytė, T. Čyžas ir kt., Vilnius: Mintis, 1969, p. 136–145.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 403–408.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 182–189.

XVII amžiuje parengtuose ir nuolat perleidžiamuose lietuviškuose giesmynuose ir maldynuose atrasime tekstų, kurie jungia lietuviškai giedančią ir besimeldžiančią LDK visuomenę su savo valstybe, jos likimu. Raiškiausios tarp tokių tekstų – dvi Šrubauskio paskelbtos giesmės. Kad patogiau būtų dėmesį sutelkti į turinį, jas pateikiame perrašytas dabartine rašyba, o reikšminius žodžius pajuodiname:

Čėsu nepakajų

Dieve malonus, Dieve visagalis,

Lenkų, Lietuvos ir žemaičių šalis

Tavo rūstybę, ant mūsų padėtą,

Regi koronę, griešniems pažadėtą.

Jau daugel metų, kaip **meilė pražuvo**,

Viera Krikščionių sumaišyme buvo.

Nėra teisybės, didis sumaišymas,

Tarp tikrų Brolių kraujo praliejimas.

Visi pašaliai ašaromis plūsta,

Jau **regim mūsų Karalystė žūsta.**

Miestai, sodeliai pustynėms stojosi,

Bjaurybės didės kasdien platinosi.

Susimilk, Dieve Tėve maloningas,

Dabok Krikščionių širdis sopulingas. Amen.

Čėsu praėjusių vainų Lietuvoje

Būk pagarbinta, švenčiausia MARIJA,

Dangaus ir žemės skaisčiausia lelija.

Tavęsp šaukiame, Tavęsp dūsaujame,

Tavo malonės mes griešni laukiame.

Nes tu Motina esi Sūnaus Dievo,

Duktė gražiausia amžinojo Tėvo.

Užtaryk, Pana, šventoms maldoms Tavo,

Mus neapleiski, priglausk sparnums savo.

Regim ant mūsų kaip sunki koronė

Nupuol už griekus **visokiame stone.**

**Išbarstės žmonės, pavargo ponystė,
Nupuolė labai mūsų Karalystė.**
Tūkstančius žmonių **ing nevalę varė**
Švedas, Maskolius, kalinius pridarę,
Sunkią koroną visi apturėjo,
Nekalti žmonės krauju apsiliejo.
**Bažnyčias šventas, Miestus ir Miestelius,
Dvarus ir sodžius degin neprietelius.**
Altorius plėšia, Vierą išjuokdami,
Bažnyčias bjaurin arklius statydami.
Kunigai Dievo tarnai, Zokonykai,
Panelės šventos ir kiti Minykai
Ištremti stojos kaip avys iš gardo
Jau nuog Bažnyčių, nuog Viešpaties vardo.
Kuriuos **tironas** ant vietos užspėjo,
Senas ir jaunas krauju apsiliejo.
Vargino žmones iš skūros lupdami,
Nė jokio daikto namie nelikdami.
**Ir krūtis pjaustė, vaikus išvirdami,
Vertė Motinas būti priversdami.**
Kokį Motinos sopulį turėjo,
Gyvus kad verdant vaikelius regėjo.
**Lietuvos žemė kaipo būt pražuvo,
Septynis metus kad nevalioj buvo.**
Bet Dievs padarė didelę meilę savą,
Duodams Patroną, pagelbai gatavą.
**Kazimiers Šventas iš Dangaus atėjo,
Kurį žalnieriai ant oro regėjo.**
Paskui eidami, **Maskolių patrėmė,**
Verkiančius žmones iš nevalios ėmė.
Pana švenčiausia Švedą pabaukštino,
Nuo Čenstachavo kada atgrąžino.
**Su gėda didžia apleido ponystę,
Liuosa stojasi mūsų karalystė.**
O Karaliene, apgynėja mūsų,

Dabok ant žmonių, sunkiai nupuolusių,
Išmelsk prie savo Sūnaus visgalinčio,
Kad paveizdėtų ant žmogaus verkiančio.
Tuo, Motin, **taisyk tarp Ponų sandarą,**
Idant tarp savęs turėtų pakarą.
Idant tarp savęs pakajų darytų,
O piktas mįsles ant gera taisytų.
Tu pati **taisyk Senatorių rodas,**
Attolink karus ir visokias zdrodas.
Idant Bažnyčia būtų paaukštinta
Po visas vietas Ponystės šlovintas.
Duok Katalikų vierai platintisi,
O už tėviškę tvirtai jiems stotisi.
Attolink, JEZAU, pavietres ir vainas,
Attolink badus, ligas nespakainas.
Šventis Kazimierai, Karaliūn mieliausis,
Lietuvos, Lenkų kareivi stipriausis.
Tu mace Dievo **tironą ištrėmei,**
Mūsų Ponystę po sparnu sutrėmei.
Tu, Karalaiti, čystatos pilnasis,
Toks Jaunikaitis prieš tave nerasis.
Išmelsk prie Dievo griekų atleidimą
Ir nuog visokių baimių sutvėrimą,
Idant dvasiškus Dievas tarnus savo
Teiktus paaukštint per pritartį tavo.
Išmelsk nuog Dievo Karaliui sveikatą,
Jėzau, užturėk ilgiaus jo žyvata.
O Dieve vienas Trajcioj, tu šlovingas,
Ant Šventų Šventas vis esi galingas.
Gelbėk mus, žmones tavo sutvėrimo,
Amžiną duodams mums palaiminimą.
O Jėzau saldus, už mus numirdamas,
Kūną ir Kraują davei palikdamas.
Duok, prašom, vertai ant mūkos veizėti
Ir tavo veidą Danguj apregėti.

Dvasia švenčiausia, dūšių linksmintoja,
Jau akys mūsų tegul vis daboja
Ant Dievo Trajcioj amžinosios valios,
Priglausk mus visus prie Šventųjų dalios.
O Karaliene, Motin galingiausia,
Danguje žibi už Saulę skaisčiausia.
Ir mes su tavim trokštame ten būti.
Neduok mums, Pana, amžinai pražūti. Amen.⁴⁸

Akivaizdu, kad šios giesmės sukurtos XVII šimtmečio viduryje: pirmoji – „Laiku neramumų“ – Tvano išvakarėse, o antroji – „Laiku praėjusių karų Lietuvoje“ – išsyk po Tvano. Jų autorius greičiausiai – Šrubauskis. Vaclovas Biržiška spėja, kad galėtų būti ir Jaknavičius⁴⁹. Kad ir kaip būtų, tai liudininko, kartu su savo visuomene išgyvenusio tragiškus laikus Lietuvoje, tekstai. Šis liudininkas – pilietis, katalikas, patriotas: jis kreipiasi į Dievą, Švč. Mergelę Mariją, krašto globėją Šv. Kazimierą bendruomenės vardu ir meldžia savo „Karalystei“, „Ponystei“ (Viešpatystei, Valstybei), „Lietuvos žemei“ pagalbos, o savo ir savųjų sieloms – amžino gyvenimo.

Pirmoji giesmė persmelkta nerimo dėl nujaučiamos Dievo bausmės. Artėjančią Dievo „koroną“ regi „Lenkų, Lietuvos ir Žemaičių šalis“ (arba „šalys“), jos nuodėmingi gyventojai. Giesmėje iškyla gresiančios bausmės priežastys ir ženklai: kraštas Dievo rūstybės turi sulaukti dėl neišsaugotos pilietinės santarvės ir tvarkos – dėl pražuvusios žmonių tarpusavio meilės, prarasto teisingumo, krikščionių tikėjimo suskilimo, „tikrų Brolių“ tarpusavio kovos. Šie ženklai apibendrinami tragišku žūstančios „mūsų Karalystės“ vaizdu. Žūties akivaizdoje prašoma Dievo malonės kenčiančioms krikščionių širdims. Giesmė susišaukia su ankstesniais lietuviškais tekstais: apie brolybės būtinybę, luomų solidarumo svarbą valstybėje įkvėptai kalbėjo Mažvydas ir Daukša, dėl brolybės ir teisingumo stokos aštriai kritikavo visuomenę Sirvydas. Giesmės žodžiai „meilė“, „teisybė“, „Broliai“, atsidūrę greta „mūsų Karalystės“, „Lenkų, Lietuvos ir Žemaičių šalies“ (ar „šalių“), tampa politinio žodyno dalimi: jie

⁴⁸ [Pranciškus Šrubauskis], *Balsas sirdies pas Pana Dieva Szwęciausy Marya Panna yr Szwętus danguy karalauicius, szaukanci(o)s par giesmes*, Wilniuy: Drukorniey pri Akademiios, 1790, p. 229–234.

⁴⁹ Vaclovas Biržiška, *op. cit.*, p. 320.

nusako trokštamą, idealią savo šalies, savo Karalystės būklę. Sykiu giesmėje susiejamas įvykęs valstybės nuopuolis su jos gyventojų širdžių sopuliu – dėl „mūsų Karalystės“ nelaimių, dėl jos likimo asmeniškai kenčiama. Sava Karalystė čia trinarė – „Lenkai, Lietuva ir Žemaičiai“. Nėra gudų. Bet akivaizdu: XVII amžiaus viduryje audrų blaškoma Abiejų Tautų Respublika lietuviškai rašančio jėzuitų poeto jau suvokiama ir išgyvenama kaip bendra tėvynė, kaip „mūsų Karalystė“. Tačiau šią Karalystę autoriui ir giesmę giedančiai bendruomenei savą padaro jos lietuviškumas: kenčiama ne dėl „Lenkų“, bet dėl „Lenkų, Lietuvos ir Žemaičių“ šalies, ar šalių, dėl Karalystės, kurioje yra išlikę savimi lietuviai ir žemaičiai.

Antroje giesmėje kalbama apie jau įvykusią Dievo bausmę – „sunkią koroną“, kuri ištikusi „visokio stono“ žmones. Drastiškais barokiniais vaizdais tapomas jau „nupuolusios“, priešų pavergtos ir siaubiamos „mūsų Karalystės“, „pavargusios ponystės“ paveikslas. Karalystės priešai – „Švedas, Maskolius“ – iškyla kaip „tironai“, kaip barbarai, plėšiantys ir naikinantys visą kraštą, žudantys, kankinantys ir į vergiją varantys visų luomų gyventojus. Priešas degina ne tik miestelius ir kaimo sodybas, „sodžius“, bet ir kilmingųjų dvarus, Karalystės miestus, „šventas bažnyčias“. „Tirono“ barbarybė pabrėžiama žvėriškai kankinamų „Motinų“ ir jų „sopulio“ vaizdais. Taigi giesmėje raiški „Maskolio“ tironijos, barbarybės ir „Lietuvos žemės“, „mūsų Karalystės“ laisvės, žmoniškumo antitezė, kurią akcentuoja ir lotyniški, lenkiški to meto LDK tekstai. Beje, „Lietuvos žemė“, jos patiriamas „Maskoliaus“ vergijos siaubas ir jos išsivadavimas iš „Maskoliaus“ yra giesmės pasakojimo centre. Būtent šiai žemei Dievas iš meilės siunčia jos Globėją, „Patroną“, šv. Kazimierą: šis pasirodo danguje ir veda karius, „žalnierius“, į kovą – taip „Maskolius“ sutriuškintas, o „verkiantys žmonės“ išvaduojami iš vergijos. Atkreipkime dėmesį: apie „žalnierius“ kalbama itin pagarbiai, jie – savo šalies žmonių gelbėtojai, šv. Kazimiero bendražygiai.

Pats šv. Kazimieras iškyla ne tik kaip „mylimiausias Karalaitis“, „Karaliūnas mieliausias“, bet ir kaip „Lietuvos, Lenkų kareivis stipriausias“, ištrėmęs iš tėvynės tironą ir savo globon paėmęs „mūsų Ponystę“. Greta Švč. Mergelės Marijos ir Dievo jis tampa giesmės adresatu: jo prašoma išmelsti Dievą „Karaliui sveikatos“. Sykiu giesmė iškelia ir Švč. Mergelės Marijos galią: ji prie Čenstakavos išgąsdina švedus ir priverčia juos „su gėda apleisti ponystę“. Taigi autorius ir, tikėtina, lietuviškai giedanti bendruomenė jaučiasi esantys ir

„Lietuvos žemės“, ir bendros su lenkais „mūsų Karalystės“, „mūsų Ponystės“ dalininkais. Iš „tirono“ išlaisvintai savo valstybei jie meldžia Švč. Mergelę Mariją taikios ateities ir jai reikalingų vidaus permainų: didikų, „Ponų“, santarvės ir geros valios, „Senatorių“ tvarkingų susiejimų, pasitarimų, jų „sutaisytų rodų“, pagarbos Bažnyčiai visoje valstybėje, visų gyventojų „Katalikų“ veiklaus patriotizmo – jų „tvirto stojimosi už tėviškę“, už tėvynę. Taigi giedančios bendruomenės nariai prašo patriotizmo dorybės ir patys sau. Giesmės tekstas tvirtina, kad „Lietuvos žemės“, „Karalystės“, „Ponystės“ likimas priklausęs ne tik nuo „Karaliaus sveikatos“, „Senatorių rodų“, „Ponų sandoros“, bet ir nuo jų pačių – paprastų „Katalikų“ – ištikimybės tėvynei.

Atkreipkime dėmesį: šiose Šrubauskio paskelbtose giesmėse daugiau mažiau vartojamas Sirvydo ir Jaknavičiaus kurtas politinis žodynas. Atsisakoma tik trikalbiame žodyne buvusios „viešpatystės“: ji keičiama trumpesniu polonizmu „ponystė“. Abi atvirai „antimaskoliškos“ giesmės, keistu būdu cenzorių „nepastebėtos“, išlieka ir Rusijos imperijoje perleidžiamame Šrubauskio giesmyne: 1798-ųjų, 1806-ųjų, 1818-ųjų ir kitų metų leidimuose. Tikėtina, kad jos giedotos Simono Stanevičiaus, Simono Daukanto ir kitų XIX amžiaus pradžios lituanistinio sąjūdžio dalyvių tėvų ir senelių, kad atidžiai skaitytos jų pačių. Juk Vilniuje 1823-iaisiais Stanevičiaus sukurtos odės „Šlovė žemaičių“ paskutines eilutes „Lietuvos senos giminės / Pražuvime sveikos liko“ galime perskaityti ir kaip atsakymą į Šrubauskio giesmės eilutę „Lietuvos žemė kaipo būt pražuvo“.

Gyvą lietuviakalbės visuomenės ir valstybės ryšį liudija ir Kasakauskio maldyne „Rožančius švenčiausios Marijos Panos“ esantys tekstai. Čia atrasime dvi Žemaičių Kalvarijai skirtas originalias giesmes, pavadintas „Giesmėmis apie Paną Švenčiausią, Kalvarijoj Žemaičių Stebuklais Šlovingą“. Iš abiejų giesmių išskirsime po strofą:

Giesmė Pirma.

[...]

Tu išnaikink Heretikus.

Loskoj laikyk Katalikus.

Žemaičių Kunigaikštystėj.

Kaip tikroj tavo Ponystėj.

[...]

Giesmė Antra.

[...]

*Tegul žemaičių žemė linksminasi,
Kožnas suspaustas čion loską atrasi,
Stebuklingame Abroze čiščiausios,
Panos Švenčiausios.
[...]⁵⁰*

Taigi pirmoje giesmėje Žemaičių Kalvarijoje pasirodžiusios Švč. Mergelės Marijos meldžiama jau šiapusinėje „Žemaičių Kunigaikštystėje“ laikyti „Katalikus“ malonėje, „loskoje“, taip pat, kaip ir dangiškoje Valstybėje. Žemaičių Kunigaikštystė čia lyginama su Dievo Motinos „tikrąja Ponyste“. Malonės prašoma visiems krašto katalikams, sykiu ir pačiam kraštui, žemaičių „Kunigaikštystei“. Antroje giesmėje jau teigiamas „Kunigaikštystės“ maloningumas: „žemaičių žemė linksminasi“. Linksminasi malonėje. Mat čia, prie stebuklingo Švč. Mergelės paveikslo, kiekvienas prislėgtas, „suspaustas“, malonę atrasiąs. Žemaitiškas giesmių patriotizmas dera su visų „suspaustųjų“ lygybės Dievo akivaizdoje idėja.

Kasakauskio maldyne skelbiamas ir dar vienas to meto lietuviakalbės visuomenės politinį sąmoningumą žadinęs tekstas – „Malda, kurią Karaliai Lenkų Karalystės česu vainos su Švedais, Turkais, Moskoliais ir Totoriais, neprieteliais Vieros Šventos, Bažnyčiose Šventose po Kozoniaus balsu atprovinėja su žmonėmis“. Kartu su „Karaliais“ šios maldos žodžiais lietuviai ir žemaičiai savo gimtąja kalba meldžia Viešpatį:

... o nepaduok mus ing išniekinimą svetimoms giminėms... [...] ... nepaduok, Pone, Karalystės Lenkų ir Kunigaikštystės Lietuvos ir Žemaičių neprieteliams tiems, kurie Vardą tavo Šventą bluznija ir šventos šlovės tavo neieško... [...] ... atleisk, idant neprapultume užsidegime rūstybės tavo... [...] ... susimilk, Pone, ant mūsų, susimilk ant mūsų, susimilk, Pone, ant mūsų, Amen.⁵¹

⁵⁰ [Jurgis Kasakauskis], *Rozancius Szwęsiausios Maryos Pannos, yr Saldziausy Warda Jezus: Teypogi Spasabas apwaykšciojima Kałnu Kałworijos Ziamayciu*, Wilniuy: Drukarniey J. K. M. Akademios, 1791, p. 141–143.

⁵¹ *Ibid.*, p. 144–146.

Nors meldžiamasi kartu su „Karaliais Lenkų Karalystės“, bet prašoma Dievo pagalbos ne tik „Karalystei Lenkų“, bet ir „Kunigaikštystei Lietuvos ir Žemaičių“. Tarp Karalystės, Kunigaikštystės ir „Šventos Vieros“ priešų, tarp „svetimų giminių“, tautų, siekiančių kraštą „išniekinti“, minimi kitatikiai: „Švedai, Turkai, Moskoliai ir Totoriai.“ Visų pirma meldžiama Dievo pagalbos prieš juos. Įsidėmėtina, kad ši Kasakauskio malda kartu su dviem aptartomis giesmėmis, kaip ir Šrubauskio tekstai, išlieka ir Rusijos imperijos laikais perspausdintame maldyne. Tiesa, jau 1797-ųjų leidime iš maldos pavadinimo pradingsta „Moskoliai ir Totoriai“. 1824-ųjų leidime „Totoriai“ „sugrįžta“.

Taigi XVI–XVII amžių lietuviškieji tekstai teigia lietuviakalbės krašto visuomenės ir Lietuvos valstybės ryšį, telkia šia kalba kalbančius ir Dievą garbinančius skirtingų luomų „lietuvininkus ir žemaičius“ į tautą ir sieja juos su savo „ponyste“ – „Lietuvos žeme“, „žemaičių žeme“, „Kunigaikštystei Lietuvos ir Žemaičių“, „Karalystei“, „Lenkų, Lietuvos ir Žemaičių šalimi“. Visą XVIII amžių perleidžiami, šie tekstai išties sudaro grandį tarp Daukšos ir XIX šimtmečio žemaičių tautinio sąjūdžio, grandį, kurią įžvelgė ir ketino išsamiau tyrimu pagrįsti Lebedys.

* * *

Kad geriau suprastume simbolinę lietuvių kalbos ir lietuvių raštijos vaidmenį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, turėtume atkreipti dėmesį į dar du krašto kultūros reiškinius: lietuvių kilmės iš romėnų mito jungtį su lietuvių kalba ir Lietuvos istorinio pasakojimo teigtą lietuvių tautos, kalbos ir valstybės ryšį. Regis, tokio ryšio, sykiu ir LDK lietuviškumo viešas teigimas tampa itin svarbus XV–XVI amžių sandūroje. Jį paskatina tiek Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės 1492-ųjų rudenį pradėtas karas prieš Lietuvą, tiek vidiniai neramumai pačioje Lietuvos valstybėje. Būtent 1492-aisiais sudarytame „Velykų išdėstyme“ Maskvos metropolitas Zosima paskelbia Maskvą naujuoju Konstantinopoliumi, o Maskvos didįjį kunigaikštį Joną (arba Ivaną) III – „visos Rusios valdovu ir patvaldžiu, nauju caru Konstantinu, naujo Konstantino miesto – Maskvos ir visų rusų žemių ir daugelio kitų žemių viešpačiu“. Taigi Maskvos pradėtas karas šįsyk kertinis, egzistencinis – dėl „visų rusų ir daugelio kitų žemių“. Tad ir dėl LDK išlikimo.

Jau nuo 1493-ųjų santykiuose su Vilniumi Jonas III ima tituluotis „visos Rusios Viešpačiu“. Pretenzijas į „visą Rusią“, į esamas LDK žemes, Maskvos

valdovas grindžia paveldėjimo teise: „visos Rusios“ sostinė Kijevas esanti jo „tėvonija“. Beje, tokią teisę jam pripažįsta Romos imperatorius ir vokiečių karalius Maksimilijonas I Habsburgas, 1491-ųjų sutartimi įsipareigojęs padėti „mūsų mylimam broliui, visos Rusios Viešpačiui (*Gosudariu vsea Rusii*) atgauti savo tėvoniją Didžiąją Kijevo Kunigaikštystę“⁵². Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras Jogailaitis ir krašto didikai valstybei kilusią grėsmę gerai suvokia: 1500-ųjų vasarą valdovas ir Ponų, arba Viešpačių, taryba siunčia kunigaikščio Mykolo Glinskio vadovaujamą pasiuntinybę pas Vengrijos ir Čekijos karalių Vladislovą Jogailaitį. Glinskis praneša apie karą su Maskva ir prašo pagalbos, nes pavojus Lietuvai šį kartą kilęs iš viso stačiatikių pasaulio: ne tik rusai maskvėnai, bet ir Lietuvos valdovo valdiniai rusų kunigaikščiai, pasak pasiuntinio, „kėsinasi suteršti ir išnaikinti“ „Lietuvos žemėje“ „šventą krikščionių tikėjimą“ – taigi katalikybę ir Jogailos apkrikštytus lietuvius⁵³. Po kelerių metų, 1508-aisiais, pats Glinskis surengia maištą prieš Lietuvos didįjį kunigaikštį, mėgina atskirti nuo Lietuvos gudiškas žemes, pasiduoda Maskvos didžiojo kunigaikščio Bazilijaus (arba Vasilijaus) III globai, padeda jam kariauti prieš Lietuvą.

Šios išorės ir vidaus kovos akivaizdžiai paveikia XVI šimtmečio pirmoje pusėje Alberto Goštauto aplinkoje sukurtą pirmą nuoseklų Lietuvos politinės tautos istorinį pasakojimą: jo globojamų intelektualų sudarytuose dviejuose vėlyvuose metraščių sąvaduose – *Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštyje* ir vadinamoje Bychoveco kronikoje – pirmąsyk išsamiai išdėstomas lietuvių kilmės iš romėnų mitas, sykiu pabrėžiamas, išryškinamas Kunigaikštystės lietuviškumas. Pasakojimas apie lietuvių bajorijos kilmę iš penkių šimtų Lietuvon su kunigaikščiu Palemonu atvykusių kilmingų romėnų jau pačiuose metraščiuose susieja lotynų ir lietuvių kalbas, romėnų religinę tradiciją ir dar išlikusius senuosius lietuvių papročius. Pasak metraščių, būtent romėnai duoda vardus Žemaitijai ir Lietuvai, jų miestams Kaunui, Jurbarkui, Kernavei ir kitiems⁵⁴. Palemono palikuonims Pajautai, Kukovaičiui kadaise

⁵² Darius Kuolys, „Lietuva ir Maskva: du kilmės mitai“, in: Idem, *Apie Respubliką. Iš archyvų ir ambonų*, Vilnius: Odilė, 2022, p. 36–38.

⁵³ Artūras Dubonis, *op. cit.*, p. 49–50; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, parengė Algirdas Baliulis, Artūras Dubonis, Darius Antanavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, Nr. 498.

⁵⁴ *Pomniki do Dziejow Litewskich. Kronika Litewska*, zebrane przez Teodora Narbutta, Wilno: Nakładem Rubena Rafałowicza Księgarza Wileńskiego, w drukarni M. Zymelowicza Typografa, 1846, p. 2–4; *Полное собрание русских летописей*, составитель Н. Н. Улащик,

skirtas šventas vietas lietuviai garbinantys iki šiol⁵⁵. *Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraščio* Krasinskio nuoraše net teigiama, kad prie Dubysos, Nemuno ir Jūros upių atkakę romėnai tą žemę „lietuvių kalba pavadino Žemaičių žeme“ (*литовьским языком назвали Жемойтская земля*)⁵⁶. Metraščiuose romėnų vaikaičiai vaizduojami kalbantys gimtąja lietuvių kalba, turintys lietuviškus vardus, besimokantys svetimos rusų kalbos: legendinis kunigaikščio Traidenio sūnus „lietuviškai vadinęsis Rimantu, o rusiškai Vosyliumi“ (*po litowsku zawemy Rymont a po rusku Wasiley*), gyvendamas Llove pas rusų kunigaikštį Levą, Rimantas „išmoko rusiškai kalbėti“ (*nauczyłsia jazyku Ruskomu*); Gedimino sapną išaiškinęs žynys Lizdeika tokį vardą turėjęs, nes „buvo rastas erelio lizde“ (*Lezdeyko [...] znayden w orłowi hnezde*)⁵⁷.

Gudų kalba rašyti metraščiai paradoksaliai teigia Lietuvos valstybės lietuviškumą. Juose išplėtotas Palemono mitas įgyja akivaizdų antigudišką pobūdį. Metraščių rengėjai aiškiai skiria dvi pagrindines Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tautas – lietuvius ir rusus, vaizduoja praeityje vykusias šių tautų kovas: Palemono palikuonis, „Žemaičių didžiojo kunigaikščio Mantvilo“ sūnus Erdvilas užima totorių nusiaubtą „Rusų šalį“ ir joje atkuria sugriautus bei stato naujus miestus; Lietuvos didysis kunigaikštis Rimgaudas „triuškinte sutriuškina rusų kunigaikščius“, norėjusius susigrąžinti „savąsias tėvonijas – rusų miestus“; prieš Kijevą išsiruošęs didysis kunigaikštis Gediminas „sutriuškina visus rusų kunigaikščius“; „sutelkęs visas savo lietuvių pajėgas“, Žygimantas Kęstutaitis siunčia jas prieš Švitrigailą Algirdaitį, kuris „su visomis rusų pajėgomis išžygiavo į Lietuvą“⁵⁸.

XVI amžiuje gyvuojanti Didžioji Kunigaikštystė metraščiuose vaizduojama kaip valstybė, sukurta romėnams ir jų palikuonims lietuviams plečiant savo valdas, užimant rusų žemes. Ši valstybė vėlyvuosiuose metraščių sąvaduose vadinama skirtingai: legendiniai didieji kunigaikščiai Živinbudas, Kukovaitis, Utenis valdo „Lietuvos ir Žemaičių Didžiąją Kunigaikštystę“; didieji

Москва: Наука, 1980, т. 35, с. 128–129; *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*, parengė Rimantas Jasas, Vilnius: Vaga, 1971, p. 43–45, 47; *Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštis. Monografinis tyrimas ir kritinis leidimas*, parengė Kęstutis Gudmantas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2024, p. 153–157, 290–292.

⁵⁵ *Lietuvos metraštis...*, p. 51–52.

⁵⁶ *Полное собрание русских летописей*, с. 128; *Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštis...*, p. 290.

⁵⁷ *Lietuvos metraštis...*, p. 64–65, 71; *Pomniki do Dziejow Litewskich...*, p. 17, 12–13.

⁵⁸ *Lietuvos metraštis...*, p. 46–47, 53, 68–70, 122–123.

kunigaikščiai Šventaragis, Skirmantas jau viešpatauja „Didžiojoje Lietuvos ir Žemaičių ir Rusų Kunigaikštystėje“; „Lietuvos ir Žemaičių didžiuoju kunigaikščiu“ išsirinktas Vytenis, jo įpėdinis Gediminas taip pat valdo „Lietuvos, Žemaičių ir Rusų Didžiąją Kunigaikštystę“; Švitrigailą įveikęs Žygimantas Kęstutaitis – „Lietuvos ir Rusų Didžiąją Kunigaikštystę“; „į Lietuvos didžiuosius kunigaikščius“ pakeltas Kazimieras Jogailaitis – „Didžiąją Lietuvos, Rusų ir Voluinės Kunigaikštystę“⁵⁹. Sykiu valstybė vadinama ir tiesiog „Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę“. Būtent „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė“ Traidenio sūnui Rimantui yra bendra jo ir lietuvių diduomenės „tėvynė“ ir „valstybė“, būtent „Vilnių ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ėmė valdyti Vytautas“, užėmęs „dėdės Algirdo ir tėvo Kęstučio sostą“⁶⁰. Paties viduriniojo metraščių sąvado pavadinimas pabrėžia Didžiosios Kunigaikštystės priklausomybę lietuviams ir žemaičiams: *Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštis*.

Įsidėmėtina, kad metraščiuose Lietuvos valdovai akivaizdžiai tapatinasi su lietuvių tauta, dėl valstybės reikalų tariasi tik su „lietuvių didikais“, „lietuvių ponais“, arba „lietuvių viešpačiais“. Kadangi Vytautui buvę „labai apmaudu ir skaudu matyti, kaip svetimšaliai [Jogailos atsiųsti lenkai] valdo Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, ko anksčiau Lietuvos žemėje niekadoms nebuvo buvę“, jis „ėmė tartis su daugeliu lietuvių kunigaikščių ir didikų“, kaip „atsikariauti Lietuvos žemę“⁶¹. Su „senos romėniškos kilmės“ „lietuvių ponais“ Vytautas tariasi, veikia kartu ir siekdamas Lietuvos karūnos. Po Vytauto mirties karalius Jogaila prašo „lietuvių kunigaikščių ir didikų, kad jie prisiimtų valdovų jo tikrąjį brolių, kunigaikštį Švitrigailą“⁶². Vytauto laikų „lietuvių didikai“ metraščiuose vaizduojami kaip laisvi, savo teises atkakliai ginantys, savo kilmę iš romėnų viešai skelbiantys žmonės. Žuvus Žygimantui Kęstutaičiui, „lietuvių didikai“, „lietuvių viešpačiai“, jau tiesiai vadinami „Didžiosios Kunigaikštystės šeiminkais“ (*panowe Litowskiej własteli velikoho kniastwa*)⁶³. Taigi Didžioji Kunigaikštystė metraščių pasakojime suvokiama ir pristatoma kaip „Lietuvos žemė“, kurią nuo seniausių laikų valdo lietuvis valdovas, kurios šeiminkė jaučiasi esą iš romėnų kilusi lietuvių diduomenė.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 50–51, 60, 66, 123, 128–129.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 66, 98.

⁶¹ *Ibid.*, p. 95.

⁶² *Ibid.*, p. 115–118.

⁶³ *Ibid.*, p. 138; *Pomniki do Dziejow Litewskich...*, p. 57.

Vienas vėlyvųjų metraščių sąvadų kūrėjų galėjo būti iš Maišiagalos kilęs Goštauto dvariškis Vaclovas Mikalojaitis. Šis lietuvių intelektualas, tapęs LDK pasiuntiniu ir didžiojo kunigaikščio kanceliarijos sekretoriumi, apie 1550-uosius dedikuoja valdovui Žygimantui Augustui lotynišką kūrinį, kurio fragmentai tik XVII amžiuje paskelbiami Bazelyje su, matyt, leidėjo duota antrašte – *Michalonis Lituani De moribus Tartatorum, Lituorum et Moschorum*. Šiame veikale lietuvių kilmės iš romėnų mitas pirmąsyk paverčiamas tautinės valstybės kūrimo programa: lietuvių valdoma valstybė turinti remtis atgaivinta protėvių romėnų kalba ir dorybėmis. Vaclovas Mikalojaitis romėnišką lietuvių kilmę grindžia lietuvių ir lotynų kalbų lyginamuoju tyrimu, tautų papročių panašumu ir teigia: „Mes mokomės maskvėnų mokslo, kuris neturi nieko senoviška ir negali žadinti dorybingumo, nes rusų kalba svetima mums, lietuviams, t. y. italams, kilusiems iš italų kraujo.“⁶⁴ Traktate atkartojama metraščių nuostata: lietuviai, iš romėnų paveldėta „įgimta drąsa išplėšę iš totorių, arba baskakų, vergijos rusų gimines, kraštus ir pilis, savo valdžią išplėtė nuo Žemaičių jūros, vadinamos Baltijos jūra, ligi Juodųjų jūr...“⁶⁵ Tik susigrąžintos protėvių dorybės, kilnūs papročiai, lotynų kalba ir lotyniškos mokyklos, Vaclovo Mikalojaičio teigimu, padėsiančios išsaugoti lietuviams Gedimino, Algirdo ir Vytauto išplėstą valstybę. Taigi lotyniškos Lietuvos programa iš esmės grindžiama krašto lietuviškumo samprata ir pristatoma kaip tam tikras lietuviškosios tapatybės raiškos būdas.

Vaclovo Mikalojaičio išdėstytą lotyniškos valstybės programą toliau plėtoja Vilniaus vaitas ir valdovo sekretorius, istorikas ir publicistas Augustinas Rotundas. Jis taip pat teigia lotynų ir lietuvių kalbų giminystę, brėžia „įgimtos lotyniškos“ ir „svetimos rusiškos“ Lietuvos antitezę, sykiu mėgina siūlomą politinę programą įgyvendinti konkrečiais darbais: lotyniškai parašo *Kroniką, arba Lietuvos istoriją (Cronica sive Historia Lituaniae)*⁶⁶, dalyvaudamas Antrojo Lietuvos Statuto rengimo komisijoje sukuria lotynišką šio Statuto redakciją⁶⁷, patardamas Vilniaus vyskupui Valerijonui Protasevičiui pasiekia,

⁶⁴ Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, vertė Ignas Jonynas, Vilnius: Vaga, 1966, p. 49.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 51.

⁶⁶ Marja Baryczowa, „Augustyn Rotundus Mielecki, Wójt Wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy“, in: *Ateneum Wileńskie*, 1936, rocznik XI, p. 130.

⁶⁷ Juliusz Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, Warszawa: OBTA, 1999, p. 47–50.

kad sostinėje 1570-aisiais atsirastų lotyniška jėzuitų kolegija. O 1576-aisiais Vilniuje rašytame laiške Lietuvos didžiajam kunigaikščiui ir Lenkijos karaliui Steponui Batorui Rotundas išdėsto lotynų kalba grindžiamos valstybės programines nuostatas:

Dera, kad ta [lotynų] kalba, kuri lietuviams yra įgimta ir pirmoji, [...] būtų lietuviams gražinta, ir be to, visur: įstatymuose, privilegijose ir raštuose (ką jau nuo krikščionybės įvedimo turime), ediktuose, teismo bylose, teisminėse formuluo-tėse, sutartyse ir, pagaliau, jeigu tai įmanoma, kasdieniniame bendravime – būtų vartojama dažniau, nei toji barbariškoji, bendra su Maskvėno, amžino ir nuolatinio lietuvių priešo [kalba], kuri iki šiol tremtinės vietoje vertė būti lotynų kalbą.⁶⁸

Pasak Rotundo, netobula rusų kalba surašyti teisės aktai negalintys suteikti valstybei deramos tvarkos: tokią tvarką Lietuvai sugrąžinsiantys tik lotyniškai kuriami „mūsų lietuviški įstatymai“ – juk Vytautas ir Jogaila, iš Palemono, arba Libono, kilę valdovai, pirmuosius įstatymus rašę ne rusiškai, bet lotyniškai. Tad Kunigaikštystei reikalingas lotyniškas Statutas. O atgaivinti protėvių romėnų kalbą tarp jaunimo, paversti ją šnekamąja jau padedanti Vilniaus kolegija. Prie lotynų kalbos turėtų sugrįžti ir rusų, arba gudų, kilmingieji, nes jie esą kilę iš lietuvių, taigi – romėnų, tik kadaise „dėl kitos religijos nuo lietuvių atskilę“:

Kodėl jie [rusų kilmingieji – D. K.] nemano, kad yra garbingiau ir šlovingiau [...] įteisinti ir su pasitikėjimu priimti kalbą tų, iš kurių save kildinti jie laiko šlovingu dalyku, negu sutikti, kad šita barbariškoji rusų [kalba] tokiai kilmingai tautai būtų primesta?⁶⁹

Taigi lotynų kalba Rotundo iškeliamą kaip veiksnys, turintis, viena vertus, Lietuvą atskirti nuo gudų bei Maskvos kultūros, kita vertus, tvirčiau vienoje valstybėje sujungti, sutelkti lietuvių ir gudų tautas, jų kilminguosius. Sykiu lotyniškos Lietuvos programa sieja protėvių kalbą susigrąžinti turinčius lie-

⁶⁸ Augustinas Rotundas, „Laiškas Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Steponui (1576)“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, Vilnius: Pradai, 2000, p. 281–282.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 282–284.

tuvių kilminguosius ir šią kalbą išsaugojusią liaudį, paprastus žmones. Laiške Steponui Batorui ne tik teigiama, kad būtent „lotynų kalbos likučiai, iki šiol girdimi liaudies kalboje“, neabejotinai įrodantys lietuvių kilmę iš romėnų. Rotundas tuometinę šnekamąją Lietuvos „kaimo žmonių“ kalbą prilygina italų kalbai ir tiesiog vadina ją pakitusia lotynų kalba: senoji romėnų kalba, pasak jo, per daug amžių Lietuvoje „pakito, kaip ir lotynų kalba Italijoje, ir vien tarp kaimo žmonių bepaliko“⁷⁰. Šią tezę Vilniaus vaitas pakartoja ir prie laiško valdovui pridėtoje lotyniškai parašytoje *Trumpoje Lietuvos kunigaikščių istorijoje (Epitome Principum Lituaniae)*. Jos pirmasis sakiny s skelbia: „Lietuviai yra kilę iš italų, kaip tai galima spėti iš liaudies kalbos, kuri daug kuo panaši į italų kalbą, nepaisant to, kad jiedvi skiria taip didelis vietos ir laiko atstumas.“⁷¹ Pagrįsta atrodo Artūro Dubonio įžvalga, jog to meto „tautinėje savimonėje susiformavo dviejų lietuvių kalbų – tikrosios (lotynų) ir pagadintos, prastos (lietuvių) – sampratos“⁷². Tik, regis, tokia samprata bus skatinusi ne atmesti „pagadintą“ kalbą kaip prastesnę, bet ja domėtis ir rūpintis. Tarp lotyniškos ir lietuviškos Lietuvos programų matysime ne tik sąskambių, bet ir stipresnių sąveikų.

Įsidėmėtina, kad vėlyvuose metraščių sąvaduose brėžiamą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – „Lietuvos žemės“ – ir „lietuvių kunigaikščių ir didikų“ bei „lietuvių kalbos“ jungtį toliau ryškina, stiprina Motiejaus Strijkovskio ir Alberto Kojalavičiaus-Vijūko istoriniai darbai. Iš mozūrų kilęs ir lenkiškai rašęs Strijkovskis antroje XVI amžiaus pusėje Lietuvos istorinį pasakojimą dar nuosekliau lituanizuoja. Ir daro tai, greta politinės, pasitelkdamas ir kalbinę, kultūrinę tautos sampratą. Strijkovskio 1571-aisiais greičiausiai Chodkevičių aplinkoje rašyti pradėta ir 1576–1578 metais Slucke, Olelkaičių dvare, pabaigta⁷³, Algirdo palikuoniui kunigaikščiui Jurgiui Olelkaičiui dedikuota eiliuota Lietuvos istorija *Apie šlovingos lietuvių, žemaičių ir rusų tautos pradžių, kilmę, narsą, riteriškus žygius ir namų reikalus (O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu*

⁷⁰ *Ibid.*, p. 281, 283.

⁷¹ Augustinas Rotundas, „Trumpa Lietuvos kunigaikščių istorija nuo italų atkeliavimo, vadovaujant P. Libonui arba, kaip jį Lietuvos istorija vadina, Palemonui, iki Jogailaičių“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, Vilnius: Pradai, 2000, p. 286.

⁷² Artūras Dubonis, *op. cit.*, p. 58.

⁷³ Zbysław Wojtkowiak, *Maciej Strykowski – dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności*, Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1990, p. 129–136, 224–225.

litewskiego, žemojdzkiego i ruskiego), pirmąsyk LDK kultūroje remdamasi iš vokiečių istoriko Erazmo Stelos perimta prūsų ir lietuvių karaliaus Vaidevičiaus legenda, iš lenkų istoriko Motiejaus Miechowiečio pasitelkta baltų kalbų giminytės teorija⁷⁴ bei paties autoriaus etnografiniais tyrimais, iškelia baltų tautų – lietuvių, žemaičių, latvių, senųjų prūsų, kuršių, jotvingių – giminytės, bendrystės idėją. Pasak eiliuotosios istorijos, „tai buvo viena tauta“, ligi šiolei „turinti bendras sienas, vieną kalbą“, tuos pačius papročius, ir šiandien „lietuvių kalba“ vartojama net už Karaliaučiaus, Latvijoje, Kurše ir Prūsuoše⁷⁵. Taigi Strijkovskis tautą (*naród*) suvokia ir nusako kaip kultūrinę, kalbinę bendruomenę: „lietuvių tauta“ ir „lietuviškai“ kalbantys žmonės gyvenantys ne tik Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, bet ir kitose valstybėse. Sykiu jis tauta vadina ir politinę, iš kelių etnosų sudarytą, bendruomenę.

Aiškiai skirdamas lietuvius ir žemaičius nuo rusų, Strijkovskis Slucke rašo „lietuvių, žemaičių ir rusų tautos“ istoriją. Tačiau ši trinarė politinė tauta, anot veikalo *Apie pradžių*, susikūrusi lietuviams ir žemaičiams prisijungus totorių nusiaubtas rusų žemes⁷⁶. Rusų žemių užėmimas aprašomas ne tik kaip užkariavimas, bet ir kaip rusų tautos atgaivinimas: legendinis kunigaikštis Erdvilas, Radvilų protėvis, veda lietuvių ir žemaičių karius į Rusią, ten rusus „priima savo valdžion ir žmoniškai jiems viešpatauja“, atstato sugriautus rusų miestus, steigia naujus ir įtvirtina juose lietuvių įgulas – jis „rusų monarchijoje Lietuvą įkūrė“ (*Litwę w monarchiej ruskiej ugruntował*); „tas lietuvis, kuris apiplėštą rusų tautą prikėlė, išties gali būti tėvynės tėvu vadinamas“ (*prawie ojcem może być ojczyzny zwany / Ten Litwin, gdyż tak ruski naród splundrowany / Odrodził*)⁷⁷. Įsidėmėtina: „rusų tautą“ prisijungusi Gedimino laikų Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė eiliuotoje istorijoje išlieka „lietuvių valstybė“ – *litewskie państwo*⁷⁸.

⁷⁴ Pietro U. Dini, *Aliletoescvr. Prie baltų kalbotyros ištakų: teorijos ir jų kalbinė aplinka XVI amžiuje*, iš italų kalbos vertė Aušra Gataveckaitė, Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2023, p. 218–220, 238–244.

⁷⁵ Maciej Strijkowski, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, žemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszzone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*, opracowała Julia Radziszewska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978, p. 55–56, 74, 113–114.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 93–94, 145–147, 154, 171–176.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 176, 181.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 227.

Siekdamas suderinti Vaidevučio ir Palemono mitus, Strijkovskis vaizduoja romėnus, atvykstančius jau į senųjų lietuvių gyvenamą žemę: kaip Kartaginoje Enėją priėmusi gražioji Didonė, taip „lietuvių tauta priėmė Palemoną“ (*litewski naród przyjął Palemona*)⁷⁹. Iš Romos atkakusių kilmingųjų kalba ilgainiui susiliejęsi su paprastų vietos žmonių kalba. Kaip ir Mikalojaitis, Strijkovskis pateikia bendrų lietuvių ir lotynų kalbų žodžių ir įrodinėja šių kalbų giminystę⁸⁰. Tačiau, skirtingai nei Mikalojaitis ir Rotundo tekstuose, tokia giminystė jo pasitelkiama kaip svarus argumentas už gyvos lietuvių kalbos vartojimą XVI amžiaus Lietuvos valstybėje. Slucke rašytoje, Algirdaičiui dedikuotoje Lietuvos istorijoje Strijkovskis priekaištauja lietuviams dėl gimtosios kalbos gėdijimosi ir ragina jos neišsižadėti:

Kitų lotyniškų žodžių čia vardinti daugiau nenoriu,
Nes matau, kad jums savos lietuvių kalbos jau mokytis gėda,
Senųjų protėvių kovos išsižadėjote
Ir netenkate to, ką kruvinu kardu jie buvo laimėję.
Gera būtų, jei sava kalba tarp jūsų gyvuotų,
Nes jūsų sostui totorius ir maskėnas tarnavo.⁸¹

Inszych tu słów łacińskich wiele nie chce liczyć,
Bo was w swej litewczyźnie – widzę – już wstyd ćwiczyć,
Którąście porzucili z starych przadków sprawą,
Też traciecie, co oni szablą wzięli krwawą.
Dobrze było, gdy język u was własny płużył,
Bo Tatarzyn, Moskwinin czapce waszej służył.⁸²

Taigi lietuvių kalbos vartojimą Strijkovskis, kaip ir Daukša, sieja su politine Lietuvos valstybės galia. Pasak jo, neatsisakyti gimtosios kalbos reikalaujanti ir ištikimybė protėviams, jų istoriniams žygiams ir palikimui. Senąją Lietuvą iš mozūrų kilęs istorikas pabrėžtinai vaizduoja kaip lietuviškai kalbantį kraštą: lietuviškai (*Muš, ažumuš thos hudos*) mūšyje šaukia Palemono palikuonių

⁷⁹ *Ibid.*, p. 63.

⁸⁰ *Ibid.*, p. 89.

⁸¹ Vertimas straipsnio autoriaus.

⁸² *Ibid.*, p. 89.

Živinbudo ir Montvilo kariai⁸³; „lietuviškai“ (*po litewsku*) į savo „riterius“ kreipiasi Mindaugas, vesdamas juos į kovą prieš kryžiuočius⁸⁴; lietuviškomis giesmėmis apraudamas miręs kunigaikštis Šventaragis⁸⁵; lietuviškai sveikinamas didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu Kernavės seime išrinktas Vytenis (*Mušu kunigos dzidzis Vicienos... / Giwe, giwe und metos ilgos*)⁸⁶; lietuviškomis maldomis garbinami senieji dievai Gedimino įkurtame Vilniuje⁸⁷; lietuviškai (*Aimonis, tewe musu, tewe*) mirusį Gediminą aprauda jo sūnūs Jaunutis, Kęstutis ir Algirdas⁸⁸; lietuviškas padėkos dievams apeigas kartu su savo bajorais Goštautu, Astiku ir Radvilu surengia kryžiuočius įveikęs Kęstutis⁸⁹; Jogaila, „tikras apaštalas“, krikštijamiems lietuviams verčia į gimtąją kalbą maldas (*Tewe mušu, kuris esi dangius*)⁹⁰, o žemaičiams pats suteikia krikščioniškus vardus (*Piotrul, Staniul, etc [...] Hanula, Magdula, Jadziula*) ir atsakinėja į jam žemaitiškai užduodamus klausimus, kartu su Vytautu įsteigia Žemaičių vyskupystę ir skiria pirmąjį vyskupą Motiejų Vilniškį, nes šis „žemaičių kalbą mokėjo“⁹¹; „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ponai ir visi luomai“ paskelbė Vilniuje Jogailos sūnų Kazimierą didžiuoju kunigaikščiu ir jį „karūnavę“, duoda jam „lietuvių vertėjus, kad kalbos išmoktų“⁹².

Lietuvos valstybės lietuviškumą Strijkovskis pabrėžia ir vėliau Varniuose, Žemaičių vyskupo Merkelio Giedraičio aplinkoje, parašytoje, o 1582-aisiais Karaliaučiuje išleistoje *Lenkų, lietuvių, žemaičių ir visos Rusios kronikoje* (*Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*). Šiame darbe atsisakoma eiliuotoje istorijoje buvusio priekaišto lietuviams dėl apleistos gimtosios kalbos – Giedraičio lituanistinės veiklos akivaizdoje, matyt, jis būtų buvęs ir nepagrįstas, ir nekorektiškas. Tačiau pagrindiniai Lietuvos valstybę ir lietuvių kalbą kūrinyje *Apie pradžių* sieję akcentai išlieka ir *Kronikoje*⁹³. Sykiu joje

⁸³ *Ibid.*, p. 146.

⁸⁴ *Ibid.*, p. 195–196.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 208–209.

⁸⁶ *Ibid.*, p. 219.

⁸⁷ *Ibid.*, p. 236–237.

⁸⁸ *Ibid.*, p. 253.

⁸⁹ *Ibid.*, p. 283–284.

⁹⁰ *Ibid.*, p. 312.

⁹¹ *Ibid.*, p. 366.

⁹² *Ibid.*, p. 426.

⁹³ Maciej Strijkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, opracował Mikołaj Malinowski, Warszawa: Księgarnia Gustawa Leona Glückberga, 1846, t. I, p. 44, 78–81, 142–150, 184, 215–216, 235–236, 372–373; t. II, p. 79, 149–150, 207.

atsiranda ir naujų svarbių motyvų. Strijkovskis čia pateikia lietuvišką pačios Lietuvos vardą – *Lituwa*, kildina jį iš lotyniškų žodžių *Littus tubae*, tvirtina, kad tik vėliau išplitęs rusų ir lenkų vartojamas šalies pavadinimas *Litwa*⁹⁴. Žemaitijoje rašytoje *Kronikoje* skelbiamas ir lietuviškas „Lietuvių Karaliaus“ Mindaugo vardas: *Mindaugos*. Vartojamas ir jo kilmininkas – *Mindauga*⁹⁵. Čia nuosekliau pabrėžiama ir lietuviška XVI amžiaus LDK diduomenės bei bajorijos kilmė. Strijkovskis iškelia savo naujojo globėjo Merkelio Giedraičio giminę: iš Lietuvos didžiųjų kunigaikščių kilusio šio protėvio Giedriaus vardas – *Giedrus* – „žemaičių kalba reiškia Saulę“, o apie kitą protėvį Daumantą „ir šiandien lietuvių valstiečiai paprastai lietuviškai dainuoja *Dowmantas, Dowmantas Gedrotos Kunigos, labos Rajtos luguje*“⁹⁶.

Greičiausiai Varniuose pirmąsyk bus sukurtas ir politinei LDK tapatybei reikšmingas pasakojimas apie Kernavės suvažiavimą, išsirinkusį valdovu Mindaugo sūnų Vaišvilką. Pasak Strijkovskio *Kronikos*, po didžiojo kunigaikščio Treniotos nužudymo Lietuvos „ponai, nuo kurių priklausė tvarka ir respublikos išsaugojimas“, pamatę, kad tokia plati valstybė tarp priešiškų kaimynų be valdovo sveika išlikti negali, ir suvažiavę į Kernavę, kur visi vienbalsiai sutarę išsirinkti karaliaus Mindaugo sūnų Vaišvilką. Bet žemaičiai ir jotvingiai, kurie buvo padėję Treniotai ir Daumantui nužudyti Mindaugą, šio sūnaus keršto bijodami, tokiam sprendimui pasipriešinę. O „rusai, kurie buvo lietuvių kunigaikščių Skirmanto, Erdvilo, Algimanto ir Mindaugo tėvo Rimgaudo nugalėti ir seniai priversti lietuviams paklusti ir [su jais] vienybėje būti“, „vienbalsiai sutikę“, kad LDK valdovu būtų išrinktas vienas iš „Rusų karaliaus“ Danieliaus sūnų ar šio seserėnas Švarnas. Toks „sutikimas“ sulaukęs griežto lietuvių protesto:

Visi lietuvių ponai, kunigaikščiai ir bajorai dėl to neleido nė žodžio pasakyti, gindami savo tautos kilmingumą, garsumą, prigimtas savybes ir jų laikydamiesi, tautos, kuri prasidėjusi nuo Romos kunigaikščių Palemono ir Dausprungo, kai jie, Viešpaties stebuklingos lemties iš Italijos atnešti, šiuose šiaurės kraštuose apsigyveno ir Lietuvos valstybės pamatus padėjo, niekada svetimų ponų neturėjo ir nepažino, bet priešingai – į rusų kunigaikštystes lietuviai ir žemaičiai lietuvių kunigaikščių sūnus sodino [...], o jei kurį nors iš Rusų karaliaus Danieliaus sūnų

⁹⁴ *Ibid.*, t. I, p. 86.

⁹⁵ *Ibid.*, t. I, p. 252, 285, 290.

⁹⁶ *Ibid.*, t. I, p. 318–320.

pasodintų į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, tada rusas būtų palankesnis rusų tautai, todėl Lietuva iš didžios valstybės pavirstų mažu pavietu arba daline kunigaikštyste, o vėliau – ir rusų valda...

Taip atmetę rusų siūlymus, „lietuvių ponai visos liaudies ir lietuvių bajorų vardu išsyk išsiuntė pasiuntinius pas Vaišvilką, kviesdami jį ir prašydami valdyti gimtą valstybę“⁹⁷.

Taigi Strijkovskio parašytas ar perrašytas, perpasakotas pasakojimas apie Kernavės suvažiavimą išryškina ir teigia lietuvių tautos sukurtos ir valdomos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės idėją. Šios idėjos, matyt, laikėsi ir Giedraitis, ir dauguma Lietuvos didikų, kuriems yra dedikuotos atskiros *Kronikos* dalys. Akivaizdu, kad pasakojimas apie Kernavės suvažiavimą – tai savitas atsišaukimas į politines diskusijas, kurios kilo mirus Žygimantui Augustui, paskutiniam valdovui Jogailaičiui, kuriose aptariant Lietuvos valstybės perspektyvas, beje, svarstyta galimybė tarp kitų kandidatų kviestis į LDK sostą ir Maskvos didžiojo kunigaikščio sūnų⁹⁸. Tęsti vėlyvuosiuose metraščių sąvaduose išryškėjusią antigudišką nuostatą Strijkovskį ir jo globėjus skatina ir XVI amžiaus antros pusės tikrovė: tęsdamas Jono III politiką, Maskvos didysis kunigaikštis Jonas IV Žiaurusis, arba Ivanas Rūstusis, 1547-aisiais pasiskelbia Rusijos caru, 1558-aisiais pradeda Livonijos karą, kurį netrukus viešai ima grįsti „paveldėjimo teise“ ne tik į Livoniją, bet ir į daug platesnes žemes „tarp Vyslos ir Nemuno“⁹⁹. Jaunystėje pats Strijkovskis LDK kariuomenės gretose kovoja su Maskva. O savo *Kronikos* pabaigoje pasipiktina 1577-aisiais Lietuvos pasiuntiniams Jono IV Žiauriojo išdėstyta nuostata, kad šis turįs iš savo protėvio „imperatoriaus Oktaviano brolio Prūso paveldėjimo teisę“ ne tik į Livoniją, į visą Kuršo žemę, į kitas Pamario šalis, „bet ir į visus Prūsus, ir į Lenkų, ir į Lietuvių valstybes“ (*ale i na wszytkie Prussy i na Polskie i na Litewskie państwa*). Pasak Lietuvos istoriko, tokio Prūso „pasaulyje nė gyvo nėra buvę“, jo „joks istorikas nemini“, tad Jonas Žiaurusis „be gėdos, melagingai, pagal pramanytas pasakas titulavosi jo keturioliktos kartos palikuonimi“¹⁰⁰.

⁹⁷ *Ibid.*, t. I, p. 299–300.

⁹⁸ Antanas Tyla, „Lietuvos Rytų politikos formavimas: Rūdninkų seimelis 1572 09 24–27“, in: *Lietuvos istorijos metraštis 1994 m.*, Vilnius, 1995, p. 5–21.

⁹⁹ Darius Kuolys, „Lietuva ir Maskva: du kilmės mitai“, p. 45, 53–57.

¹⁰⁰ Maciej Strykowski, *Kronika...*, t. II, p. 426.

Pasakojimą apie Kernavės suvažiavimą kartu su Vaidevučio ir Palemono mitais, su baltų tautų giminytės idėja, su ne tik politine, bet ir kultūrine, kalbine lietuvių tautos samprata iš Strijkovskio *Kronikos* perima jėzuitų istorikas Albertas Kojalavičius-Vijūkas¹⁰¹. Jo lotyniškai parašytoje ir LDK akademiniam jaunimui skirtoje dvitomėje *Lietuvos istorijoje* (*Historia Litvana*, 1650, 1669) nuosekliai teigiamas lietuviškas Lietuvos valstybės pobūdis. Lietuvos Respublika (*Res Litvana, Respublica Litvana*) čia vaizduojama kaip laisvos lietuvių tautos sukurta ir iki šių dienų nuo kaimynų ginama savarankiška politinė bendruomenė. LDK lietuviškumas lotyniškoje *Lietuvos istorijoje* dar paryškinaamas, pasitelkus lietuvių tautos kilmės iš herulų teoriją ir ją sklandžiai sujungus su Vaidevučio ir Palemono mitais. Pasak Kojalavičiaus, XVI amžiaus Vienos istoriko Wolfgango Lazijaus raštuose minima iš šiaurės kilusi, su Roma kovojusi, vėliau iš Italijos išvyta herulų tauta „gavo pradžią Lietuvoje“, o tai įrodanti tuose raštuose paskelbta heruliška malda. Išties Lazijus kaip herulišką tekstą buvo publikavęs latvišką „Tėve mūsų“¹⁰². Jėzuitų istorikas sakosi atidžiai ištyrinėjęs tą maldą, jos kalbą ir suvokęs, „jog ši kalba visai ta pati, kokia šiandien šneka lietuviai ir latviai“¹⁰³. Būtent herulai, kurių viena gentis buvo pavadinta alanais, pasak Kojalavičiaus, sugrįžta į protėvių žemes: čia, palankiai priimti giminaičių prūsų, kartu su jais išsirenka pirmąjį karalių Vaidevutį ir įsteigia bendrą „Prūsų ir Alanų Respubliką“ (*Rempubicam Prussorum et Alanorum*), po Vaidevučio mirties su jo vyriausiu sūnumi Litvu arba Litalanu persikelia iš Prūsijos į gretimą žemę ir ją pavadina Lietuva, joje jau patys svingingai sutinka pas juos atvykusius romėnus, kartu su jais sukuria „bendrą Respubliką“ (*communem Rempubicam*) ir po savo valdovo mirties išsirenka „Lietuvos ir Žemaitijos kunigaikščių italą Palemoną“¹⁰⁴.

Kaip ir Strijkovskio *Kronikoje*, Kojalavičiaus *Lietuvos istorijoje* karalius Jogaila aiškina lietuviams lietuviškai krikščionių mokslą, kartu su Vytautu moko šio mokslo ir žemaičius „jų gimtąja kalba“, prieš lenkų diduomenės valią lietuviai išmoko lietuvių kalbos išsirinktą didįjį kunigaikštį Kazimierą

¹⁰¹ Albertus Wiiuk Kojalowicz, *Historiae Litvanae Pars prior*, Dantisci: Sumptibus Georgii Försteri, 1650, p. 5, 11–22, 33–36, 115–118.

¹⁰² Pietro U. Dini, *op. cit.*, p. 228–231.

¹⁰³ *Ibid.*, p. 5–6; Albertas Vijūkas-Kojalavičius, *Lietuvos istorija*, iš lotynų kalbos vertė Leonas Valkūnas, Vilnius: Vaga, 1988, p. 44–45.

¹⁰⁴ Albertus Wiiuk Kojalowicz, *Historiae Litvanae Pars prior*, p. 5–7, 9–11, 17, 30, 33–34.

Jogailaitį, nes ši kalba „padeda patraukti savo krašto žmones į save“¹⁰⁵. Jėzuitų istorikas ne tik išsaugo, bet ir sustiprina antigudišką Lietuvos istorinio pasakojimo pobūdį. Sykiu, kaip ir Strijkovskis, Palemono palikuonių žygius į rusų žemes vaizduoja kaip šias žemes atkuriančius ir nuo totorių apsaugančius. *Lietuvos istorijoje* lietuvių kunigaikštis Erdvilas tampa rusų laisvių gynėju: jam rūpinti tik „Rusios laisvė“ (*libertas Russiae*), naujiems savo valdiniam rusams jis „parodysiąs Rusios laisvę esant brangesnę jam nei Rusų Kunigaikščiams“ (*libertatem Russiae cariorem sibi, quam Russis Principibus ostenderit*)¹⁰⁶.

1650-aisiais Vilniaus akademijos spaustuvės išleistame ir Vilniaus vyskupui Jurgiui Tiškevičiui dedikuotame Kojalavičiaus istoriniame veikale *Įvairenybės apie Bažnyčios būklę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje* (*Miscellanea rerum ad statum Ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentium*) stropiai nurodoma lietuviška Vilniaus ir Žemaičių vyskupų kilmė: „Albertas II Radvilas, kilęs iš didžiai garsios lietuvių giminės“, „Valerijonas Protasevičius-Šuškovskis, lietuvių tautos (*natione Lituanus*), gimęs Minsko vaivadijoje“; „Benediktas Vaina, kilęs iš garsios lietuvių giminės“; „Eustachijus Valavičius, gimęs garsioje lietuvių šeimoje“; „Jurgis Petkevičius, lietuvis bajoras“; „Mikalojus IV Pacas, kilęs iš labai kilmingos lietuvių giminės“; „Jurgis IV Tiškevičius, kilęs iš labai kilmingos lietuvių giminės“; „Merkelis Giedraitis, kunigaikštis, kilęs iš labai garsios Lietuvos kunigaikščių giminės“¹⁰⁷. Gyvenimo aprašyme aukštinant nepaprastas vyskupo Giedraičio dorybes pažymima, kad jis „daug pastangų ir jėgų skirdavo išklaudyti vargšų ir neišprusėlių išpažintims“, kad „visą gyvenimą sakydavo pamokslus paprasta žemaičių kalba“¹⁰⁸. Lietuvos Bažnyčios istorijoje tarp kitų „garsiausių Jėzaus Draugijos vyrų, savo išsilavinimu išgarsinusių Vilniaus Akademiją ir LDK jaunuomenę išmokiusių žmogiškų ir dieviškų mokslų“, Kojalavičius mini ir „Konstantiną Sirvydą, lietuvi“, paskelbusį „mokytus ir rimtus pamokslus“¹⁰⁹.

¹⁰⁵ *Ibid.*, p. 397; Albertus Wiiuk Kojalowicz, *Historiae Litvanae Pars altera*, Antverpiae: apud Iacobvm Mersivm, 1669, p. 93, 184.

¹⁰⁶ Albertus Wiiuk Kojalowicz, *Historiae Litvanae Pars prior*, p. 64.

¹⁰⁷ Albertas Vijūkas-Kojalavičius, „Įvairenybės apie Bažnyčios būklę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, in: Idem, *Lietuvos istorijos įvairenybės*, parengė Ona Daukšienė, iš lotynų kalbos vertė Rasa Jurgelėnaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 174–179, 190–191.

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 48–49.

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 272–273.

Lieka pastebėti, kad Strijkovskis ir Kojalavičius iki XIX amžiaus buvo svarbiausi, įtakingiausi Lietuvos istorikai, jų istoriniu pasakojimu ne vieną amžių rėmėsi proginė LDK literatūra, studijų programos, vadovėliai, mokyklinis teatras. Šio pasakojimo santrauką su pagrindiniais lituanistiniais akcentais atrasime ir Apšvietos laikais Vilniaus universiteto profesoriaus Pranciškaus Paprockio parašytame, šio universiteto spaustuvės 1760-aisiais išleistame ir 1763, 1771, 1775 m. perleistame vadovėlyje *Namų žinios apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę su pridėta Tos Tautos Istorija (Domowe wiadomości o Wielkim Xięstwie Litewskim z przyłączeniem Historyj Tegoż Narodu)*¹¹⁰. Vadovėlio pobūdį vaizdžiai nusako Palemono mitui skirtas sakinytis: „Tikra yra, kad Lietuva Palemono sėkme ir narsa išsivadavo iš Rusų Kunigaikščių galios ir vėliau jiems įsakinėjo.“¹¹¹

Taigi suglausdami galime pasakyti, kad XVI–XVII amžiais kurti lietuviški tekstai liudija lietuviškai kalbėjusios krašto visuomenės ryšį su savo valstybe – Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, sykiu ir su Karalyste. Šie tekstai ir lietuviškų knygų pratarmės vaizduoja tautą kaip solidarią, brolybės saitų ir gimtos lietuvių kalbos siejamą, skirtingų luomų bendruomenę, besirūpinančią Lietuvos likimu, meldžiančią Dievo ir šventųjų pagalbos savo valstybei. Vis perleidžiamas Sirvydo žodynas teigė esant lietuvišką ne tik buitinį, bet ir kultūrinį, filosofinį, religinį, politinį pasaulį, siūlė pakankamai lietuviškų sąvokų tokiam pasauliui įvardinti. Lebedžio įžvalga pagrįsta: pats Sirvydo žodynas ir juo paremtos, net XIX amžiuje perspausdinamos XVII šimtmečio lietuviškos knygos sudaro grandį tarp Daukšos ir romantizmo laikais kilusio žemaičių tautinio sąjūdžio. Jos rodo ne tik per paskutinius LDK amžius išlikusią gyvą rūpinimosi lietuvių kalba tradiciją, bet ir nenutrūkusią lietuvių kalbos ir senosios valstybės jungtį.

LDK lietuviškumą, remdamasis lietuvių kilmės iš romėnų mitu, vėliau – ir savo meto kalbinėmis teorijomis, pabrėžia tais laikais kurtas Lietuvos istorinis pasakojimas. Jame atrandame išplėtotą ne tik politinę, bet ir kalbinę, kultūrinę tautos sampratą. Didžiąją Kunigaikštystę šis pasakojimas pristato kaip lotyniškai ir lietuviškai kalbėjusios lietuvių tautos ir jos valdovų sukurtą ir gintą valstybę. Tad lietuvių kalba, ir valstybės gyvenime ėmus vyrauti lenkų kalbai, regis, išlieka svarbiu Lietuvos istorinio ir politinio sąmoningumo, LDK politinės tapatybės veiksniumu.

¹¹⁰ Franciszek Paprocki, *Domowe wiadomości o Wielkim Xięstwie Litewskim z przyłączeniem Historyj Tegoż Narodu*, Wilno: Drukarnia Akademicka, 1763, p. 15–16, 27, 41, 54.

¹¹¹ *Ibid.*, p. 15.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- Academia et Universitas Vilnensis. Vilniaus universiteto steigimo dokumentai*, sudarė Domas Butėnas, Vilnius: Kultūra, 2004.
- Bardach Juliusz, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, Warszawa: OBTA, 1999.
- Baryczowa Marja, „Augustyn Rotundus Mieleski, Wójt Wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy“, in: *Ateneum Wileńskie*, 1935, rocznik X, p. 71–96, 1936, rocznik XI, p. 116–172.
- Biržiška Vaclovas, *Aleksandrynas*, t. I, Čikaga: JAV LB Kultūros fondas, 1960.
- Bumblauskas Alfredas, Eidintas Alfonsas, Kulakauskas Antanas, Tamošaitis Mindaugas, *Lietuvos istorija kiekvienam*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2018.
- Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedemine illustrans. Gedimino laiškai*, tekstus, vertimus ir komentarus parengė Stephenas C. Rowellas, Vilnius: Vaga, 2003.
- Dini Pietro U., *Aliletoescvr. Prie baltų kalbotyros ištakų: teorijos ir jų kalbinė aplinka XVI amžiuje*, iš italų kalbos vertė Aušra Gataveckaitė, Vilnius: Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2023.
- Dubonis Artūras, „Lietuvių kalba Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nuo XIV a. pabaigos iki pirmosios knygos (1547 m.): vartojimo politika ar politinis vartojimas?“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis*, sudarė Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012, p. 35–64.
- Fijałek Jan, *Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu*, Kraków: nakładem Gabethnera i Wolffa, 1914.
- Jovaišas Albinas, *Jie parašė pirmąsias lietuviškas knygas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
- [Kasakauskis Jurgis], *Rozancius Szwęsiausios Maryos Pannos, yr Saldziausy Warda Jezus: Teypogi Spasabas apwayksciojima Kaņu Kałworijos Ziamayciu*, Wilniuy: Drukarniey J. K. M. Akademios, 1791.
- Kojalavičius-Vijūkas Albertas, „Įvairenybės apie Bažnyčios būklę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje“, in: Albertas Vijūkas-Kojalavičius, *Lietuvos istorijos įvairenybės*, parengė Ona Daukšienė, iš lotynų kalbos vertė Rasa Jurgelėnaitė, d. 2, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 8–275.
- Kojalowicz Wiiuk Albertus, *Historiae Litvanae Pars altera*, Antverpiae: apud Iacobvm Mersivm, 1669.
- Kojalowicz Wiiuk Albertus, *Historiae Litvanae Pars prior*, Dantisci: Sumptibus Georgii Försteri, 1650.
- Kojelavičius-Vijūkas Albertas, *Lietuvos istorija*, iš lotynų kalbos vertė Leonas Valkūnas, Vilnius: Vaga, 1988.
- Koženiauskienė Regina, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas, 1990.
- Kuolys Darius, „Asmenybės laisvės problema K. Sirvydo ‘Punktuose sakymų’“, in: *Literatūra*, t. XXIX (1), 1987, Vilnius: Mokslas, p. 20–26.
- Kuolys Darius, „Lietuva ir Maskva: du kilmės mitai“, in: Darius Kuolys, *Apie Respubliką. Iš archyvų ir ambonų*, Vilnius: Odilė, 2022, p. 36–63.

- Lebedys Jurgis, *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*, sudarė Vanda Zaborškaitė, Vilnius: Mokslas, 1976.
- Lebedys Jurgis, *Mikalojus Daukša*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963.
- Lebedys Jurgis, „1646 metų giesmynas“, in: S[aliamonas] M[ozerka] Slavočinskis, *Giesmės tikėjimui katalickam priderančios. Fotografuotinis leidimas*, paruošė Jugis Lebedys, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 7–52.
- Lietuvius Mykolas, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, vertė Ignas Jonynas, Vilnius: Vaga, 1966.
- Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštis. Monografinis tyrimas ir kritinis leidimas*, parengė Kęstutis Gudmantas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2024.
- Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*, parengė Rimantas Jasas, Vilnius: Vaga, 1971.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, parengė Algirdas Baliulis, Artūras Dubonis, Darius Antanavičius, Vilnius, Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012.
- Lietuvos TSR bibliografija. Knygos lietuvių kalba*, t. 1, sudarė E. Binkytė, T. Čyžas ir kt., Vilnius: Mintis, 1969.
- Lučinskienė Milda, „Jonas Jaknavičius ir 1647 metų katalikiškos *Evangelijos* lietuvių kalba“, in: *Jono Jaknavičiaus 1647 metų EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE*, parengė Milda Lučinskienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005, p. 11–36.
- Mažvydas Martynas, *Katekizmas. Fotografuotinis ir transponuotas tekstai*, Vilnius: Baltos lankos, 1997.
- Narbutas Sigitas, „Vilniaus prepozito Erazmo Vitelijaus kalba popiežiui Aleksandrui VI: tekstas ir jo kontekstai“, in: *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*, sudarė Daiva Steponavičienė, Vilnius: Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcija, 2007, p. 210–219.
- Paprocki Franciszek, *Domowe wiadomości o Wielkim Xięstwie Litewskim z przyłączeniem Historyj Tegoż Narodu*, Wilno: Drukarnia Akademicka, 1763.
- Pociūtė Dainora, *Nematomos tikrovės šviesa. Reformacijos Lietuvoje asmenybės ir idėjos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017.
- Pomniki do Dziejow Litewskich. Kronika Litewska*, zebrane przez Teodora Narbutta, Wilno: Nakładem Rubena Rafałowicza Księgarza Wileńskiego, w drukarni M. Zymelowicza Typografa, 1846.
- Prochaska Antoni, *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430*, Cracoviae: Typis Vlad. L. Anczyz et Comp., 1882.
- Rabikauskas Paulius, *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*, sudarė Liudas Jovaiša, Vilnius: Aidai, 2002.
- Ragauskienė Raimonda, „Kalbinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (iki XVI a. vid.): interpretacijos istoriografijoje“, in: *Lituanistica*, 2013, t. 59, Nr. 3 (93), p. 138–157.
- Rotundas Augustinas, „Laiškas Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Steponui (1576)“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, Vilnius: Pradai, 2000, p. 276–285.

- Rotundas Augustinas, „Trumpa Lietuvos kunigaikščių istorija nuo italų atkeliavimo, vadovaujant P. Libonui arba, kaip jį Lietuvos istorija vadina, Palemonui, iki Jogailaičių“, in: *Senoji Lietuvos Literatūra*, kn. 5: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, Vilnius: Pradai, 2000, p. 286–306.
- Sirvydas Konstantinas, *Punktai sakymų Gavėniai. Kritinis leidimas*, parengė Virginija Vasiliauskienė ir Kristina Rutkovska, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015.
- Sirvydas Konstantinas, *Punktai sakymų nuo Advento iki Gavėnios. Kritinis leidimas*, parengė Virginija Vasiliauskienė ir Kristina Rutkovska, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015.
- [Sirvydas Konstantinas], *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslo, 1979.
- [Sirvydas Konstantinas], *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
- Strykowski Maciej, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, opracował Mikołaj Malinowski, Warszawa: Księgarnia Gustawa Leona Glückberga, 1846, t. I, II.
- Strykowski Maciej, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*, opracowała Julia Radziszewska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978.
- [Šrubauskis Pranciškus], *Balsas sirdies pas Pana Dieva Szwęčiausy Marya Panna yr Szwętus danguy karalauienčius, szaukanci(o)s par giesmes*, Wilniuy: Drukorniey pri Akademiios, 1790.
- Theiner Augustin, *Vetera monumenta Poioniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, Romae: Typis Vaticanis, 1861, t. 2.
- Tyla Antanas, „Lietuvos Rytų politikos formavimas: Rūdninkų seimelis 1572 09 24–27“, in: *Lietuvos istorijos metraštis 1994 m.*, Vilnius, 1995, p. 5–21.
- Vilniaus Šv. Jono bažnyčios 1602–1615 metų santuokos metrikų knyga*, parengė Algimantas Kaminskas-Krinčius ir Mindaugas Klovas, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.
- Vilniaus Šv. Jono bažnyčios 1611–1616 metų krikšto metrikų knyga*, parengė Algimantas Kaminskas-Krinčius ir Mindaugas Klovas, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.
- [Vytautas], „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laiškas Šv. Romos Imperijos imperatoriui Zigmantui“, in: *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 528–529.
- [Vytautas], „Vytauto laiškai“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4: *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 205–221.
- Wojtkowiak Zbysław, *Maciej Strykowski – dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności*, Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1990.
- Полное собрание русских летописей*, составитель Н. Н. Улащик, Москва: Наука, 1980, т. 35.

The Lithuanian Language and the Political Identity of the Grand Duchy of Lithuania: Experiences of the Sixteenth-Seventeenth Centuries

Summary

The article examines Lithuanian texts published in the Grand Duchy of Lithuania in the sixteenth and seventeenth centuries from the point of view of political awareness. It elucidates the kind of relationship between the Lithuanian-speaking and reading community and the Lithuanian state of that time. In order to do so, the political vocabulary of works in Lithuanian and the political ideas expressed in them are also examined. At the same time, it considers the political role given to the Lithuanian language by Lithuanian intellectuals writing in other languages and the image of the Lithuanian language and the Lithuanian-speaking community created by political journalism and historiography written in Latin, Russian and Polish. Written by Lithuanian intellectuals and published in Königsberg in 1547, the first Lithuanian book is symbolically dedicated to the Grand Duchy of Lithuania, and its addressee is the Lithuanian and Samogitian people and all the estates of this nation. Mikalojus Daukša, the translator of *Postil*, published in 1599 at the Vilnius University press, and his patron, Bishop of Samogitia Duke Merkelis Giedraitis urged the citizens of the Grand Duchy of Lithuania to build their Republic on the Lithuanian language. In their view, it was the Lithuanian language that had to unite the different estates in the Grand Duchy and ensure the solidarity of the political nation. In the seventeenth century, the professors of Vilnius University working on Lithuanian books stressed the connection between the Lithuanian language and the Lithuanian state. Konstantinas Sirvydas created not only a cultural, philosophical, theological, but also a political Lithuanian vocabulary: his trilingual dictionary of Polish, Latin, and Lithuanian, first published by the Vilnius University press around 1620, was reprinted four more times during the seventeenth and eighteenth centuries. It was the foundation for the Lithuanian texts of the time. Sirvydas personally wrote and published a collection of sermons for intellectuals in Lithuanian in which he deliberated not only over religious but also political issues. The seventeenth-century Lithuanian hymnbooks and prayer books, which were regularly reprinted in large numbers throughout the eighteenth century and into the first half of the nineteenth century, pleaded Jesus Christ, the Blessed Virgin Mary, and St Casimir, the patron saint of Lithuania,

to help 'our State', 'our Kingdom', 'the land of Lithuania', and 'the Duchy of Samogitia'. There was thus a positive relationship between the community worshipping God in Lithuanian and the state: the society that spoke and sang hymns in Lithuanian felt responsible for their country before God. The Lithuanian texts under scrutiny support the assumption of Professor Jurgis Lebedys that the link between the political programme of Daukša and Giedraitis of the sixteenth and seventeenth centuries and the Lithuanian national movement (Simonas Daukantas, Simonas Stanevičius, and others) of the early nineteenth century was not interrupted and that the tradition of nurturing the Lithuanian language and the connection between the Lithuanian language and the state remained alive all throughout these years. Latin, Russian, and Polish journalistic and historical literature also played a significant symbolic role for the Lithuanian language in the Grand Duchy of Lithuania. The sixteenth-century chronicles, the texts by Venclovas Mikalojaitis, or Michalo Lituanus, Augustinus Rotundus, Maciej Strykowski, and Albertas Kojalavičius (Wojciech Kojalowicz) depicted the Grand Duchy of Lithuania, the 'Republic of Lithuania' as a state created by the Romans, the ancestors of the Lithuanians, and their descendants, the Lithuanian nobility who then expanded it into the lands of Russia. In these texts, the grand dukes and nobles of Lithuania appear as Lithuanian-speaking people who follow Lithuanian customs. Hence, the historical narrative of Lithuania and the myth of Lithuanian descent from the Romans, which was embedded in the culture of the region, placed emphasis on the Lithuanian character of the Grand Duchy. In the historical narrative, we find not only a political but also a linguistic and cultural notion of the nation. Thus, even after Polish prevailed in the life of the state, the Lithuanian language remained an important factor in Lithuania's historical and political awareness and the political identity of the Grand Duchy of Lithuania.

KEYWORDS: the Lithuanian language; linguistic concept of a nation; political concept of a nation; political awareness; political identity; political vocabulary; historical narrative; religious literature.